

СУЧАСНІСТЬ

СІЧЕНЬ 1975 — Ч. 1 (169)

Б. КРАВЦІВ: НОВІ СТАНСИ

**З ПОЕЗІЙ ШАРЛЯ БОДЛЕРА
В ПЕРЕКЛАДІ С. ГОРДИНСЬКОГО**

Б. РУБЧАК: В КОЛІ ХОРСА

**А.-Г. ГОРБАЧ: МІЖ УКРАЇНЦЯМИ
РУМУНІЇ**

**Б. ЦИМБАЛІСТИЙ: В ПОЛОНІ
МИНУЛОГО**

**М. СОСНОВСЬКИЙ: КОНФЕРЕНЦІЯ
ПРО СУЧАСНУ УКРАЇНУ**

“SUČASNIST” — JANUAR 1975
8 MÜNCHEN 2, KARLSPLATZ 8/III

Вже появилася друком у Видавництві "Сучасности" повна збірка писань — есеїв, поезій і листів Валентина Мороза і документів, що стосуються його засудів і довготривалої голодівки під назвою

ВАЛЕНТИН МОРОЗ: ЕСЕЇ, ЛИСТИ, ДОКУМЕНТИ

Книжка нараховує 288 сторінок друку й видана в мистецькому оформленні Якова Гніздовського з портретами Валентина Мороза, його дружини Раїси та фотографією Раїси Мороз із сином у їхньому мешканні.

До збірки включені всі писання Валентина Мороза — його есеї, поезії, листи, заяви і звернення. В додатках надруковані матеріали до обох його судових справ і вироків, виступи на його оборону, як також повідомлення про його голодівку. Крім життєпису подана бібліографія книжкових видань творів В. Мороза. Завершується книжка ґрунтовними примітками до надрукованих текстів та показником імен.

Ціна книжки 3.90 дол. у м'якій обкладинці і 4.90 у твердій оправі.

Замовлення просимо висилати на адресу В-ва:

В Європі:

'Suchasnist' e. v.
8 München 2
Karlsplatz 8/III
Federal Republic of Germany

В Америці:

Nina Ilnytskyj
875 West End Ave., Apt. 14B
New York, N. Y. 10025

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

СІЧЕНЬ 1975 — Ч. 1 (169)
РІК ВИДАННЯ П'ЯТНАДЦЯТИЙ
МІЮХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Іван Кошелівець, Богдан Кравців, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Марта Скорупська.

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріалів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкуються і реєструються в "Historical Abstracts".

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien "Sučasnist" e. V.
8 München 2
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer. und für den Inhalt verantwortlich: I. Czornij

Druck: Gebrüder Westenhuber
München 12, Heimeranplatz 4.

Н О В І С Т А Н С И

Богдан Кравців

Єдиній Ніль

ЗБУДУЙ ХАТКУ...

Відходить осінь на зимінь до бору,
Збираються летіти лебеді —
І чути пісню, мов пораду добру,
Змовляння: — Збудуй хатку з лободи...

Зриваються слова, немов у проруб,
Метаються, мов риби в неводі —
Відлунням лине, як і в давню пору,
Журливе: — До чужої не веди...

НЕДУГА

І мука й морок дні Твої притьмарили,
Приглушений принишк рятунку клич.
Обмарно з'юрмились шпитальними примарами
Набóкруг обриси чужих облич.

Лежиш розтерзана й самотня по́ночі,
У глибах болю подзвін тиші змовк.
Ніхто із рідних не поквепить помочі —
Даремний кожен погляд, зов і зойк.

ЛІТНЯ НІЧ

Цвіркочуть цвіркуни, мов з ошаління,
І коники-стрибунчики цвірчать —
Сповняє спів їх повинню доквілля
І піль і вулиць, сквери й сіножать.

Не зможуть їх зірки, що розгорілись,
Не здушить шум, не втишить тиша тиш —
Найкраще ще, поклавшися горілиць
З цвірчінням цим навсібіч розпливтись.

ЛАДА

На столику троянд липневих китиця,
Грядок полюблених суцвіття гарне.
Внучаточком до Тебе щастя котиться,
До ніг притьма́ притулиться, пригорне.

Огорнена ув усміху мереживо,
Підіймеш б́ережно його на руки,
Лелітимеш, щоб горе не зморозило,
Щоб не наврочили ворожі вроки.

РАНОК НАД ОЗЕРОМ

Дзвіні

Кричать в корчах качки і каченята,
Над плесом линуть л́еготи імли,
Леліють хвилі й лістяним лататтям,
Лілеями заплави запливлі.

Відкривши двері зрання, для зорі́ лиш,
Води набравши при озернім дні,
Вмиваєш дітям очі й руки — й ділиш
Любов, і хліб, і кри́жки медяні.

РОЗРИВ-ТРАВА

Розірваним зсудб́мленою віддаллю
Грузьким шпитальним дням немає ліку.
Твоєю мукою боліючи, не відаю,
Якими біль Твій лікувати ліками.

То рвусь нести Тобі хоч дрібку плюскоту
Води цілющої й живого вітру,
То мрію, щоб трояндною пелю́сткою
З очей Твоїх сльозу невтримну витерти.

ПІСНЯ

Як день збіжить сльотавий і вихрястий,
Співаєш Ти про яблуні в саду —
І прагнеться з Тобою пісню прости
Про радість, як наш квітень молоду.

Зринають образі погожі й раді —
Наврочливою стяжкою з-під вій —
Квітневих днів, як у саду-ограді
Співав над Свіржом сірий соловій.

ВЕЧІРКА

Ще поки вкриє прозимінь порошею
І сад нам запорошить інеєм густим,
В гостину милу друзів позапрошуем,
В господі світлій добрим словом пригостим.

Вина у келихи наллєм і винесем,
В полумисок і слив і яблук накладем —
І віршової складки дивний вимисел
Вбере колишні вєсни в сяйва діядем.

ВЖЕ НЕ ЧЕКАЄМО...

Вже не чекаємо визнання й віслави,
Не запаморочує нас успіх гордий,
Далекі нам похвал високих вислови,
Що хтось навмань улесливо городить.

Волиємо, примощені на дзиглику,
Сховавшись за вишивані котари,
Під цвіргіт цвіркунів і поспів щиглика
Світити в ніч поезії ліхтарик.

МОЛИТВА

Барвистотканим неосяжним килимом
Прослалися до обріїв ліси —
Наврочені, в покорі чола хилимо
Увіч багрянозлотої яси.

Горять дере́ва по́лум'ям ополисті —
І прагнем — у вогні їх — я і Ти,
Щоб дав нам Бог, як осені в падо́листі,
У повній вроді й барвах відійти.

ВІД'ЇЗДЖАЮЧИ

Не раз ще про далекі мандри марим—
І бравши оберемком труд на барки —
Прощаємось у дверях словом мърним:
— Я не забавлюсь, поверну́сь небавки!

У мандрах надаремних зморить змарга,
Дізнаєм, що найгірше — дні розлуки,
Що найщасніша та година гарна,
Як вечір в'яже мислі наші й руки.

ПІД ОСІНЬ...

Під осінь, схованим у тлі гераній —
Так добре бути, пригорнутись поспіль.
І мариться нам вогник на ватра́ні,
І склянка молока, і тепла постіль.

То часом тільки, вийшовши на вітер,
Дороги пригадаємо забулі,
Невдержну молодість, вихрястий квітень —
І знов запрагнем йти напроти бурі.

Липень — листопад 1974

ПОЛТАВА (V)

Олекса Ізарський

11

Отже: Blietzkrieg?! Жвавий вітерець розносив по місту здогадний плян німців подолати російську імперію за вісім тижнів.

Тато, почувши новину від Головченка по дорозі з банку додому, зрадів, що родина була в зборі, що всі дружно сіли за стіл обідати. Його злякало таке нерозуміння історичного заміру, радше, завдання німців, історичного масштабу подій. Злякала короткозорість наших вигадьків, наша глупота. Вісім тижнів!...

Мама не надала їй — чи не захотіла надати? — жодного значення. Люди самі не знають, що вони плещуть. Чешуть язика!...

А от Льока не сумнівався, що ця небезпечна фантазія виросла з перекручення, з переборщення певного факту. Новина ця схожа на плутанину й непорозуміння. Проте її не виссано з пальця.

Коли погляди раз і вдруге звернуто на бабусю, вона тільки схилила голову й поводила плечем: що тут скажеш!

Віктор говорив про новину кількома наворотами. Вбачав у цих восьми тижнях народну уяву про німецьку могутність, як також — мрію замученого люду про автоматичну майже зміну лаштунків на світовому кону. Нам тепер захотілося, щоб усе обійшлося без нашої допомоги, щоб не треба було самим засукувати рукава й братися до діла надто відповідального й страшного. У цій чутці проявлено нашу схильність до "віри" й наш пасивізм! Але додав весело:

— Вісім тижнів і ні дня довше!

Сама війна здавалася Лисенкам раз дійсно блискавичною, раз надто вже забарною. Щоденно підтверджувала вона лише споконвічну істину про відносність усього на світі суцього.

Літній зорепад на імперському небі — дуже багато це чи надто мало? Взяття Львова й Тернополя, через тиждень і

Чернівців, за ними слідом Проскурова, в середині липня також Бердичева, захоплення Басарабії, прорив через сталінську оборонну лінію понад старим кордоном у серце України, на Київ, — чи запорука це німецької перемоги, взагалі й блискавичної зокрема? Втрата Білорусії, Менську і навіть Прибалтики, Риги, розгортання боїв на смоленському, отже московському, напрямі — чи це провісник загибелі російської імперії?!

Грандіозність подій лякала й захоплювала людей. Швидкість розгортання безконечних фронтів і глибочинь німецьких проривів у червоне царство до такої міри змінили буденну уяву про перебіг війни, що народ утратив міру речей, навіть відчуття дійсності. Польот України у незбагненне майбутнє здавався людям безглуздим висінням над прірвою. Точно, як у літаку. Мимоволі виривав сумнів у німецькій перемозі над Росією. У нашому чорноземі, в білоруському болоті, в російській глині могла потонути вся Західня Європа! А зима, а сніг!..

По черзі розросталися й щезали мімозні марення про земний рай і про земне пекло. Ще міцніла віра в надлюдський розум Заходу. Та вже розростався й пістряк сумніву. Люди, в душі, прагнули ще не так до заповідного нового, як рвалися від дотеперішнього режиму на Україні. Тільки: чи надовго?! Нас уже тривожить глухота німців до великих надій України. Справді, жодних новин з Галичини, зі Львова... З-під солдатського чобота чвиркне кров, розіллються серйозні й дрібні незадоволення й образи, буденні неполадки. Дасться знаки народу незвичність чужинецьких понять і цілком несподіваних міжлюдських відносин. Почується ворожість замірів накинutoї військом влади.

Вікторові наяву й уночі марилося, що всенародне захоплення німцями з часом перетвориться на безоглядну ненависть, а потайне ворогування з росіянами — в безголове захоплення їхніми перемогами. На мить степенеться німецький фронт, і наш народ знову повернеться обличчям на Схід, прокляне Захід.

Воістину дивний стан: ще оптимістична безнадія чи вже безнадійний оптимізм?! Наявне цілковите розуміння свого народу, проте брак широго захоплення ним, його

свідомістю й волею, його характером і вчинками, його пориваннями.

За кінець червня, липень і перший тиждень серпня затвердли політичні фронти ще небувалої в історії війни. Прояснилися засади воєнної політики як Росії, так і Німеччини.

У передостанні дні червня Москва проголосила війну — вітчизняною. На озброєння взято російську історію, російський патріотизм і націоналізм. Певна річ, росіяни, відступаючи, знищуватимуть господарство цілих республік, поженуть на Схід уже давно і щойно підбиті ними народи імперії. Так і марився новітній Вавилон. За Волгою, за Уралом.

У наступний дослівно день створено Найвищу Раду Оборони. Сталін напнув віжки.

Через два тижні прояснився наступний замір Москви: керований згори до самого низу партизанський рух з штабом у союзній столиці. Рішення це вчасне, традиційне, хоч і на сучасному рівні організації, і дуже красномовне.

Одноразово Росія й Англія підписали домову про спільне ведення війни. Що небезпечніше становище на фронті, то гнучкіша й рішучіша російська політика.

Вершок цієї піраміди далекосяжних і промовистих заходів військово-політичної натури — сьогоднішнє, ранкове — сьомого серпня! — проголошення Й. Сталіна головнокомандувачем збройних сил Радянського Союзу. Новоявлений колеґа генерал фельдмаршала Вальтера фон Браухіча.

Німеччина теж виявила свої прості, в суті справи, пляни: знищити ворога на полі бою; підбиті нарсди безоглядно підпорядкувати собі.

У липні місяці вже було створене міністерство Сходу. Йому підпорядковано Державні Комісаріати Україна та Остлянд, тобто Білорусія й Прибалтика.

А в полтавському провулку літо сорок першого року стояло напрочуд любе. Надмір соняшного тепла у синій-синій колбі стародавнього майстра. Велика злагода в природі сяяла над побоевищами людей. Самовільно народжувалося порівняння й протиставлення, виринали думки про таємничий зв'язок полюсів, про місце незаслуже-

ного щастя й гріха в людському житті, про бездонну мудрість Гегелевої формули: "Alles Wirkliche ist vernuenftig".

Щодня, від кінця червня до перших днів серпня, Вікторові дарувалися тихі-тихі досягнення й негорді польоти творчої думки. Щодня підросала повість і набрав розмаху переклад з Рільке: *Книга про бідність і про смерть*, третя, заключна частина його *Часослова*. На довгі години рвався безпосередній зв'язок з дійсністю, власне, сьогоднішнім, залишався тільки — прихований, ускладнений, онтологічний.

Щойно спадали і влягалися душевні пожежі й смерчі, до Віктора повертався невгамовний порив у цілковитій самоті розібратися в пережитому, в людині, зокрема, в нахилах власної натури, у дзеркальних проблисках, у ледь уловних передчуттях і непевних передбаченнях своєї долі.

Вікторові наяву снилося психологічне мереживо, сюжетне плетиво його книги. Раптом являлися готові розділи повісти "Ранок на ціле життя". Крокуючи Полтавою, розмовляючи із знайомими, за родинним обідом увечері або з бабусяю й Льокою за ранковим чаєм, Віктор мимоволі вглядався в свою майбутню книгу і наскрізь бачив низку сцен, навіть заключний абзац твору, чув по-людському прості й буденні діалоги своїх у життя позичених героїв.

На півслові з'являлися потрібні йому варіанти перекладених з Рільке, з *Книги годин*, рядків, з'являлися й сумніви, навіть помилки та описки. Справді, *Часослов* чи *Книга годин*?! Що це таке книга годин?!

Мулив очі, просився на папір наріст нежданих і просто свіжих образів і думок, жартів і слівців для щоденника. Заради страху юдейського, потік цей доводилося ще стримувати. Надто він буйний, надто небезпечний.

Червневі дні сорок першого року нагадували кадри наукового фільму про нічні марива до напівсмерти заганої, напівзруйнованої України. Сни до краю знівченої людини прошиті були роздумами. Її турбувало половинчате здійснення найзаповідніших мрій.

Перші дні війни були схожими на талановиту підробку ночі, на казку. Зате вночі розцвітали млосні світанки. Немов

вінця келиха, сонце заливало хмари й тумани. На землі так і грали чисті води рік, манюсінських і непомірних, мінився ятір світел на купоросній зелені луків, на свіжому листі чагарників. Снилася весна. Ввижався паводок, відродження.

Два чи три тижні підряд стояла в Полтаві суцільна неділя. Небувале свято, неждана радість. Завількуваті дуби в парку Франка ледь ворушилися вночі, а на день завмирили. Безлюддю почали дивуватися посипані піском і чорні алеї замороженого садка. Займалися вогні на близьких і далеких височинах. Соняшні зайчики щоранку проривалися до Вікторової кімнати й паслися на підлозі, на її стінах, на писемному столі, паперах і рукописах, у хазяїна на носі й на чолі.

Після обіду — прогулянка з Льюкою на Ворскло. Щоденно рвалося павутиння світел і тіней на вулицях і в садку, ноги радо вибігали на репану стежку на голій горі й у долині, через сухі кураї, багністі мочарі й грузькі дюни над рікою.

Короткий запис у щоденнику був найпершим ділом зранку. На манюсінській сторіночці календарця треба було залишити сліди щойно проминулого, попереднього дня, обминаючи безпосередні згадки про події на фронті й у світовій політиці.

У нарочитому замовчуванні, у тіняві загальника Віктор переховував безліч тільки йому й зрозумілих відомостей про гаряче літо сорок першого року, про пожежі у своїх грудях. Законом тут було: що величніше розгорталася війна, то вужчала тематика цих часто багатозначних нотаток. Найкрасномовнішими були рядки, навіть піврядки. Про цілковиту неможливість висловитися, запаморочення голови, прорив у будні навали вражаючих новин свідчили тільки пропуски в записах.

— Дуже хвилююся! Дні зараз, що терези: надія і страх... На довго рівноваги не стане.

Так Віктор зашифрував повідомлення про відступ росіян зі Львова. Цілий наступний запис присвячено, позірно, виключно книжці. Та насправді кожне речення тут двоїсте:

— І вдень, і вночі думаю про повість, про роман. У

голові добами кружляють, не влягаються, слова, слова... Що вийде з усього цього, з книжки? Я боюся сплетінь невідомих вуличок і кварталів майбутнього твору. Взагалі, чи я допишу до фінішу?!

Перед вечором стихає писання, зате розростаються сумніви, розцвітає боязнь. Найкраще писати, працювати, йти вперед. Ліпше зустрічати невідоме, ніж намагатися збагнути вавилонське стовпотворення, охопити зором цілість. Здалеку все страшніше. Зблизька все, принаймні, менше.

— Мушу сам себе вгамувати. Сам собі кажу: "Працюю до останньої миті, а там буде видно!". І додаю: "Геть розрахунок на легкий хліб! Геть безнадію!".

— В мені панує почуття: життя це творчість. А їй немає ні початку, ні кінця. Тому розумію велику містерію: у моїй повісті, як свічечки, засвічуються все нові й нові образи. Певність, що задуманий твір почав уже дихати, породила жадання запобігти відмиранню корисних навиків: увечері я поклав на стіл для перевірки й допрацювання київський переклад *Часослова* Рільке.

— Щоранку перепрацьовую попередній текст. Але щоразу й підхваляю та підбадьорюю себе: "От бачиш, Вітю, так краще виходить, наче срібним олівцем намальовано, тонкий візерунок! І зусилюється "бачення серця", зір очей!"

— Біжу, лечу на прогулянку в парк. Мушу вмовити в себе, що оце ніщо і є досяжний мені здобуток, що все ж таки не треба гаяти часу! А нервову систему збурено до нестями. Я в паніці!

У Полтаві саме розгорнувся терор. Арешти йшли вночі й удень. Безперервно діяв трибунал на Гоголівській.

З парку Віктор повернувся через дві години й продовжив запис у щоденнику в новому ключі:

— Зразок для нас розчищений сад французької прози: суцільна й плянова насадка, увага до форми і змісту творів. Інакше кажучи: функціоналізм літератури. Підрядна проблема цієї теми — парадоксальне пов'язання письменства й соціології. Найменше переборщення останньої убиває мистецький твір. А відсутність її робить писання надмірно камерним і беззубим, часто — мертвонародженим. Сусідні питання, з одного боку, форма і зміст,

власне, форма твору як зміст, зміст твору як форма, з другого — мистецтво й інтелектуалізм, точніше, інтелектуалізм як традиція й новум, як компонент і руїнник у мистецтві слова. Далі: інтелектуалізм і культура, і сучасність, і читач, і лірика, і ландшафт. Інтелектуалізм в українській літературі... Це тема мізерна, — декілька сторінок з капітальною передмовою... про вплив нашої книги на суспільство, про наше народництво й наш ідеалізм, про структуру нашого суспільства й письменницький професіоналізм у минулому сторіччі й зараз.

Віктора давно вже вабив фолкльорний образ каліки перехожого як уособлення свого народу. Проте в щоденнику про нього згадки не було. Напрочуд мужній опір перу, надто завзятому, надто упередженому, чинила душа. Проти цього символу були і обережність, і гордість, і людський глузд.

У липні Віктор дійсно працював. Навіть відносно спокійно. У щоденнику нотував зранку, інколи також посеред дня й — перекладаючи Рільке — ввечері, часом — пізно вночі.

Липень сорок першого року продовжувався ще й тиждень серпня.

Та сьомого Вікторові привиділося назрівання важливих подій, може, на фронті чи в політиці, може, в особистому житті. Перед очима, наяву, кометою промайнуло дивне передчуття: зовсім однозначне й одноразово складне. Примарилася наче трагікомедія: несправжній кінець, ненадійний початок... Віктор пожартував з бабусею, домовився з Льокою про похід на ріку, та не в Нижні Млини, а на Бистрівку.

У кабінеті він проглянув щойно закінчений розділ свого "Ранку на ціле життя" й цілком виправлений переклад *Часослова*. Обидва рукописи — сам злякався такої рішучості, свого фактично безпідставного переконання! — перев'язав ниткою й заховав у таємну шухляду писемного стола. Тепер залишилося викреслити небезпечні та неладні записи в щоденнику.

Жаль було все це гамузом порвати і спалити. А всі нотатки здалися їх авторів справжнім непотребом. Яке, для прикладу, значення мала ретельна хроніка його праці

над "Ранком" і над "Часословом"?! Курям, звичайно, на сміх. У нашій країні, у наш час...

Основну частину тексту Віктор вимазав чорнилом. На певний час ще залишив, і підправив навіть, декілька записів. Цікавих? Чи просто йому потрібних?!

— Уже багатий вибір ідей, плянів, площин, а герої повісти ще за горами. Це значить: другорядні. Їх ще розум конструює. Вони прийдуть у останню мить. І не без випадковости. Це тема для спостережень на ціле життя, це перпетуум мобіле — збирання матеріялу, накопичення образів і слів, прояснення задуму та його таємниці, властивості матеріялу, розростання досвіду. Це тема для надзвичайного роману!

— Щоб була міра в усьому. Моя міра. Як і моя тема, звичайно. Зараз роз'ятрився в мені жаль за дитинством і навіть містечком. Зараз у мене повні груди любови до моєї сім'ї. Зараз мені жаль проминулого, жива потреба в дуже своєрідній метафізиці, жива "світова скорбота" навпіл з несусвітньою радістю. Виблискує задум. Книжку залишилося написати! — Я схожий на перевернутий дном догори паровоз: ніс у землю, колеса в небо...

Сполоханий, тривожний, але примусив себе сісти до столу. Довго писання було марудним і дріб'язковим. Зразу після обіду почалися несподівані відкриття, великі, малі, зовсім дрібненькі. Ілюстрація до відомої формули: творчість це енергія.

— Ощасливорює свідомість справжньости і навіть вагомости зробленого, досягнутого. Ощасливорює несподіванка: матеріял дихає, матеріял живе, матеріял виявляє свою власну й непідробну волю. Я намагаюся підійти до наперед передбачених сцен, а вони не підпускають мене й близько. Безпосередньо з небес осідають на папір неждані думки й образи. Несподівано виявляють себе характери моїх героїв. Одним словом, непередбачено виповнюється й розростається мій "текст". Справжня новина!

— От що я знаю! Я знаю, яким буде остаточний текст моєї книги! Хоч на кожному кроці зустрічаються несподіванки, з'являються постаті, проростають лани слів, раптом — відсвіт вогню? — виринає передо мною ціла книга. Бери й читай абзац за абзацом!

— Диво, диво! Найболючіші питання вирішуються так просто, майже без мене. Проте з'ява ця наслідок щоденної праці.

— Часом я заспокоюю себе жохливим чином: "Твої сторінки не вириваються з-під пера, як це було, наприклад, з Бальзаком. Твої сторінки не відсилаються з посильним до друкарні, під прес!".

— Закон, закономірність? Бадьоро пропрацював день, а ввечері обсіли мене сумніви. Так ясно стало, що написане треба викинути до коша. Треба розводнити текст. Ущільнювати сторінку української прози це одно, а нечитабельний суперконцентрат це друга небезпека. Нетерпляче чекаю на ранок, на завтра!

— Відкриття десятирічної давности: не хочу дієвим чином вплинути на людство, стати, наприклад, Айнштайном чи Рентгеном. Моє жадання й завдання — розвинути й художньо засвідчити мою скромну індивідуальність, мою душу. Це два різних типи безсмертя, звичайно.

— Руки самі працюють. Інакше кажучи: більшість епізодів і сцен моєї книжки знайдено на дні "каламаря". Мій плян твору, в голові, дуже загальний, дуже розгалужений — деталізований! — одноразово.

— У тумані справжня моя тема. Самому неясний зміст наступних сторінок. Бо хочу сидіти в їдальні й слухати радіоновини. З самого ранку до дванадцятої ночі, здається. Наслідок? Кілька загальних речень, гарно зачесаних, уважно побудованих, але для діла не потрібних. Не знайдено мосту поміж важливим і особисто близьким.

— Час і праця карбують мої образи. Спостерігаю, як раптом зароджуються нові річища моєї повісти.

... А потреба була карбувати власноручну хроніку світової війни. Занотувати б, що позавчора росіяни залишили Смоленськ, що Сталіна проголошено головнокомандуючим збройних сил. Поруч з важливим та визбирати безліч характерних для часу дрібниць. Уже прогавлено безцінний матеріал для майбутнього роману!

Ополудні до Лисенків забігла Ляля, трохи засоромлена й дуже занепокоєна. Щойно вона була в своїй "приятельки", останній дім у провулку, над шляхом у долині. Кобищанська ворожка цікавилася Віктором. Наворожила, між іншим, йому гору неприємностей і далеку дорогу. Та

найголовніше: баби з їхнього провулку тільки й говорять про Лисенків, найбільше про Віктора. Вони певні, що Лисенки як не з німців, то вже напевне самостійники, українці, що Віктор безперечно уникає мобілізації, бо чекає на німців.

Батько приніс з банку тузін місцевих новин. І, ще нічого не знаючи про Лялине попередження, порадив синам піти з міста на "оборонні споруди" довкола Полтави. Протитанкові рови та шанці були справжньою знахідкою для населення. Вони рятували людей від арешту й заслання чи розстрілу. Як тих, що дійсно пішли на села, так і тих, що переховувалися в місті.

Віктор не дарма вже склав і поховав свої рукописи, упорядкував свій щоденник.

У домі Лисенків це й був початок справжніх подій.

12

Крижаний океан за Кобищанами, під Полтавою! Небо потьмяніло й зовсім погасло. Брудна облямівка його налилася синявою. Довкола міста каруселею спалахували блискавки. Слідом за найгрізнішим вибухом грому, сальвами пішли незлічими удари. Дощ ринув лютий. І не літній, а осінній. Чекай, мовляв, на ранок снігу!

У Лисенків щойно закінчилася нарада. Всі повставали з-за столу. Кожен з родини почував, що треба на годину-дві розійтися й почекати доки щойно підсумована, збита в тяжкі згустки, тривога розпливеться, розкладеться на безліч складників, ще біль біллю й непевність непевністю, а треба підпомогти й радості пробитися на світ. Адже вона така ж прониклива, неспинна, могутня. Тільки сум рівня їй.

Багатогранне людське безсилля. Та незбагненна також і наша снага. Щоб не було пізно, треба вміти захиститися, обійти небезпеку. Тяжко було зробити перший крок, розпрощатися з усталеним побутом аж до слухної години. А досидітися можна до драми, до трагедії!

Тато приліг на канапу. Мама та Льока понесли посуд на кухню. Взялися допомагати бабусі. Віктор повернувся до своєї кімнати. Ще вчора тут "бездумно" писалося. А що тут доведеться пережити завтра, в найближчі дні, в майбутньому, аж надто близькому чи далекому? Що значить:

далекому?! Як це добре, що в дитинстві речі почувають і думають, люблять або б'ються!

Цікаво було б поговорити з меблями й кімнатою про їхню пам'ять і про їхній досвід, про їхні передбачення нашого, всіх нас разом, майбутнього. Що б навіщував Вікторові цей затишок? Про що б він розповів? Не про поганий кінець усякого щастя, всякого багатства, дощенту всіх надій? Не про смертний вінець як природний біг історії й життя?!

Рука простяглася до ляпки на писемному столі. Намір був на годину-дві відгорнути з буття всі непомірно розгойдані почування, надто хвилюючі думки. Хотілося присісти до столу й занотувати в щоденнику пресвітлі нахили душі своєї — як на сміх, як на сміх! — до гармонії й цільності, до єдності та однозначності, майже — до монізму й абсолюту. Та Вікторів розум досліджував життєву боротьбу, діалектику з її визнанням єдності протилежностей, рух як першооснову буття. Серце відверталось.

А ще зібралося за день кілька крапельок розмислу про людську мову, насправді, від альфи до омеґи, про рідну мову. Віктор почав думати про Київ, про зимовий вечір в університетській бібліотеці, про вичитану в німецькій книзі сентенцію: мова як символ свободи, незалежності людини й народу, мова як незрима церква нації.

Приємно було побути в сутінку кімнати. Безнастанно спалахувало вікно. А кожна шибка в ньому — то Ніаґара. Безнастанно виривалися з мороку й тонули в ньому меблі й книги.

Коли в вікні з'явився старий Лялин клен, що над порогом урвища нагадував зелений аеростат у небі, стало ясно: швидко на горі запанує буденний порядок. Через півгодини над містом ніяково посміхнулося й навіть зовсім бадьоро загорілося, на прощання, сонце. Віктор, без кепки вийшов з дому. Коли ж ранньою ніччю він повертався від Ніни, повітря було вже зовсім тепле. Де-не-де пахла покошена трава. Наче різдвяні ялинки, понад дорогою виблискували тополі: над літом, над розпалом небесної й земної краси зійшов місяць.

Цілий вечір бралися вогниками також почуття та мислі. Ніна вже напевне знала про переїзд Київського універси-

тету до Харкова, бачила оригінал там виданого свідоцтва про прослухані й зараховані предмети студентки третього курсу філологічного факультету, спільної знайомої. Ніна пропонувала з'їздити до Харкова, може, й залишитися там на зиму, може, закінчити навчання. Та щастям була б зустріч з товаришами й учителями, звичайно.

Не щастя — казка. Та обережна, боязка пропозиція залишилася ще без відповіді, слава Богові.

Цілу ніч верзлися тяжкі сни. Осінь. Радше осінні вже дні літа, ще літні дні осени. Прозолоть по садах, у лісах. Родинне свято. Віктор чує голоси своїх близьких, але не бачить нікого й нічого. Раз промайнула в тумані Ляля... Значить, він дома, в Полтаві! Ляля теж зникла, погасла. Добре знаючи, як Віктор уникає розрізнених томів, вона — це день його народження?! — подарувала йому шосту книгу збірки творів Ібсена. Та подерту, наскрізь промережану чорнилом і олівцем, бруднющу.

У просвітах поміж снами виринали турботи поточного дня й спроби самозаспокоєння. Страшно? Проте, не бійся, нічого не буде! Не піддавайся навіянню й паніці! Хай сила йде на силу, а ти залишайся вдома й берися до своєї праці! Не перетвори, одним словом, простоту й чіткість на надуману складність і в хаос!

Ранок насміявся над переляком. Літня блакить розбавила тяготу людської тривоги, намагання притаїти заповідні жадання, уникання велетенського смерчу над Україною. Ясним став масштаб подій.

Ісход з дому в приміській села на окопи не спроможний був затьмарити день, засліпити сонце.

Льоку обурював сам замір: щезнути з міста і байдикувати, шалатися посеред робочих бригад! Гидко подумати. Нісенітниця!.. Копачі без лопат і без харчів...

Віктор схильний був замалювати в пам'яті низку полтавських краєвидів і серію портретів. Жаль було цілком прогавити сорок перший рік. Сюди належало вже прощання з батьками вранці, а згодом також з бабусею. До перших сторінок цього альбому належала й зустріч з найріднішими кварталами центру міста. Там він прожив роки свого дитинства.

На Олександрівську вони вийшли на Стрітенській. А збірний пункт добровільців був на подвір'ї кінотеатру

"Рекорд". Сам він на головній вулиці, сливе насупроти "Колізею", свого суперника, та випускні двері його — в кам'яний лантух з брамою, зірваною ще в революцію, на Котляревську.

Від обнесеного муром Малопетровського парку до Корпусного, — коло дубів і хрест квітників у ньому — обнесене зеленими списками, обставлене ампірними палацами. Чотирикутник — шахова дошка! — вулиць: від Дворянської до Шевченківської.

Це ядро Полтави й всесвіту. За ним — околиці міста, тобто початок світу й всесвіту.

Жарти, як завжди, розбирали бабусю легко. Вона сміялася, хоч твердила, що весь цей задум наскрізь червивий, навіть кумедний. Усе це — породження страху. Тому вона радила діткам залишатися дома. Не варто тільки швендяти по місту без великої потреби.

О дев'ятій ранку Льока й Віктор устали з-за столу й узяли з канапи свої напівпусті рюкзаки.

Мешкання в цю мить здалося обом їм по-новому затишним, наче обновленим. Соняшні поля на підлозі й стелі, на стінах і меблях межували з тінями. Не інакше, як радість з журбою, як регіт з плачем.

Бабуся вийшла проводити онуків у провулок. Світляний кордон проліг вуличкою посеред її хребця. Віктор і Льока пішли наче по намальованих на землі вагонах чи по тінях від стогів соломи. Їхні постаті так і виринали на сонці та зезали в тіні аж до Садової.

Бабусі страшно було причиняти двері, перегороджувати сім'ю. З якого приводу? І вперше чи може й востаннє? Надовго? Назавжди?!

Моторошно було повертатися в осиротілі кімнати.

■
На Котляревській, між книгарнею на розі й соняшним просвітом брами, прогулювалися Наталя Базаревська й Оксана Пройда. На підвір'ї кінотеатру стояли їхні копачі.

Віктор так і знав, що покуштує "окраець людства", зустрінє безліч людей.

Льока просто не врахував доброго й навіть веселого боку їхнього "ісходу на окопи".

Тим часом засвітилася небесна голубиць, чітко про-

чулася гармонія люського буття. Ні на віщо на світі не зважаючи, засвітилися чотири пари очей, обнялися чотири і чотири руки. Світлий настрій став над Полтавою, як веселка, китайським мостом.

Ні Наталя Базаревська, ні Оксана Пройда не вірили своєму щастю: Льока Лисенко! Вже дев'ять років провчилися вони в одній класі. Ще цікавіше було зустрітися з Віктором Лисенком. Боже мій! Київський університет!.. У захопленні Оксана обняла й поцілувала Льоку в щоку, в губи.

Цю малечу — добра малеча! — Віктор з року на рік спостерігав у шкільній залі, на великій перерві. Щодня. На вулиці він завжди вітався з батьком Наталі. Знав також, що Базаревський здавна вже був постійним мешканцем в'язниць і концентраційних таборів. Щойно повертався з Соловків, як уже його відвозили до Харкова на Холодну гору.

Наталя, його дочка, — золота дівчина: блондинка з сіро-голубими очима, з пористою шкірою. Яке щасливе поєднання виточеної статури, рання огрядність її ще ледве вгадувалася, й слов'янських рис міцно збудованого, свіжого й відвертого обличчя! Сам же Базаревський аж синюватий брюнет з губами-перчинами, з індуськими очима. Схожий на цигана й на жида.

Раз під Новий рік зайшов Віктор по Женю Карташ, а в неї, як виявилось, давно вже росла Оксана Пройда, сестра в перших. У ті дні в Полтаві гостювали батьки дівчинки, напевне з розкуркулених, тепер — шахтарі з Горлівки.

Розкуйовджений, розхристаний батько, чорнявий красень гвардійського зросту, міряв панську кімнату по діагоналях і мовчки палив смердючу махру. Мати вражала незграбністю. Не жінка — дядько в спідниці. До краю вироблена, замучена. З мертвими очима. Зі спантеличеним ротом.

Добре. Від тата в Оксани ніжність рожевих щік, золоті жилки й білі туманці в очах, буйні хвилі волосся, рівні — рівновеликі! — зуби. Від матері, схоже, нестримність форм, повнота тіла. Та звідки в неї така вседосяжна лагідність, вроджена ніжність, розумна доброта, комічна мрійливість? Така мила насмішкватість від кого? Оксана вміла спостерегти й притьма розкопати чужу й власну радість.

Неприємності, великі й малі, вона любила підмалювати й переінакшити. Викресати з клятих, у всякому разі, сміх. А далі буде видно.

Оксана засипала Віктора запитаннями, проте й сама одноразово сповідалася.

Вона сподівалася закінчити школу й вступити до Київського університету, може, до Художнього інституту на відділ історії й теорії мистецтва. Про все це вона говорила так, наче про війну не було навіть і гадки. Мала на увазі вже українську гімназію і український університет? Чи сподівалася, що німців зупинять на Дніпрі, а наступного літа й випровадять додому?! Дівчина обережно зиркнула на Віктора й негайно обійшла згадку про війну й становище України.

Справа ясна: Оксана по черзі піддавалася то владним поривам свого серця, й була тоді прекрасною, то своєму занадто мілко зораному мозку, й ставала раптом самовпевненою верхоглядкою. Людина великої снаги й ідилічної сумирности жила не лише почуттями, а також зацікавленнями духового порядку. Вчинки її, принаймні частково, керувалися згори, думкою. І раптом дивували близьких не тільки похвальною цілеспрямованістю, а й жорстокістю фанатички.

В Оксаниній натурі так і яріло, так і кипіло сонце. Проте, затінку й таїни було в ній теж досить.

Здавалося, що Віктор ладен був говорити з дівчатами три доби без перерви. Так хотілося вчитатися в розгорнуті випадково душі Льокіних перевесниць. Що таки єдало таку хижу, таку безоглядну, хоч зараз і примовклу, білявку з надто перебірливою, обережною й потайною, хоч зараз і балакучою, і щиро збудженою, чорнявою? Стільки Віктор їх пам'ятав, вони товаришували й сварилися, гризлися. Котра з них сильніша, котра розсудливіша? Їх єдала, безсумнівно, не взаємна любов. Швидше протилежність вдач. А може всього лише — щасливо знайдена міра й дистанція в дружбі. Виринала думка: чи не українство?

А що їх здавна й сьогодні так послідовно різнило, двоїло?!

З ПОЕЗІЙ ШАРЛЯ БОДЛЕРА

Переклав Святослав Гординський

ПРОХОЖІЙ

Оглушним галасом вся вулиця гула.
Жалобно вдягнута, величною ходою
Красуня перейшла, недбалою рукою
Піднявши сукні край, що треном брук мела;

Ставна, як статуя, ішла, стопу відкривши,
Я ж, мов поражений, на мить спинився й пив
В очах її і синь і гураганів зрив,
Всі чари насолод і розкошів убивчих.

Враз блискавка... і ніч! Красо невловна, ти,
Раз глянувши, буття моє осяла темне,
Чи лиш у вічності мені тебе знайти?

Далеко десь! Не тут! А може, все даремне!
Яка нас доля жде, не збагнемо ніяк,
А я тебе любив, ти ж знала це, чи так?

ГОЛОС

Мені колискою притвор був книгозбору,
Там — Вавилон казок, романів, мудрих книг,
З латинським попелом мішався грецький порох,
А я над фоліант ще вирости не встиг.
Два голоси я чув. Один упертий, строгий,
Казав мені: "Речей солодких повен світ,
З криниці насолод черпай же, скільки змоги,
Жадібний до всього здобудеш апетит".
А другий: "Ах, ходи, за обрії безмежні,
В країну мрій і снів, за невідому грань!"
І він виспівував, мов вітер надбережний,
Мов привид, накликав оманною бажань
І вуха то жахав, то пестив одночасно.
Я відповів йому: "Іду!" — В хвилину ту
Весь біль почався мій і долю всю нещасну

Я зрозумів свою й безкраю ніщоту
Свого існування. Ген, на дні безодень чорних,
Я бачу спалахи небесних тіл нових
І, жертва сновидінь, шалених і потворних,
Гадюк я волочу, що в'ються вколо ніг.
І це з того часу, мов ті старі пророки,
По морі й пустирях блукаю сам один,
В жалобні дні сміюсь, ллю в свята сліз потоки,
І мед знаходжу я у найгіркішім з вин.
Брехнею часто зву я факти і події
І, в зорі вдивлений, я падаю до ям,
Та Голос кличе той: "Щади, безумче, мрії,
Такі чудові сни не знані мудрецам!"

ЛЮТИСТЬ ТА ІНШІ ВІРШІ

Ірина Макарик

ЛЮТИСТЬ

Ти був Буй-Туром в ту мить,
коли я була Спокоєм,
ти був морем,
яке розбивало береги моєї душі,
ти був жадібним вітром,
який крав людську теплоту,
ти був гидкою гадюкою, причаєною
в городі моїх радощів,
ти був п'явкою, що ссала
кров життєрадості,
ти був бурею,
яка мусіла успокоїтися,
коли блиснуло сонце —
а тоді ти став промінням.

ЦИКЛ

ми пуголовки спустилися в море життя
де сиві зморшки дня
невпинно насуваються на небо
де чути цвірінькання неграмотних горобців
де чорнозем думки вкритий морозом
і сліпі пальці дерев зазирають
в дзеркало стопленого снігу
і бачать сиві зморшки дня

УРОДИНИ

намалювала тобі картину
    круглих карусель
    миготливих метеликів
    розсміяних соняшників
    розкотистих хвиль

колокругів зірниць
химерних хмар

чи це не вибух
спитав ти дивлячись на канву

БАЗИЛІКА

в спокої стухлої древности
безсловний мармур —
холодно-білі святі,
заціплені Пресвяті Діви
в кольорах Рафаеля,
вирізьблені чудеса —
затаєні шпари світла,
похмільно-високі вітражі
шепчуть
прославляють
людину,
її силу й духа,
віддані
тому, що живе у всіх хмарах

Червень 1973

В КОЛІ ХОРСА

Богдан Рубчак

1

У важливій праці *Le Poétique*, філософ і знавець поезії Мікель Дюфрен поділяє поетів на тих, що керуються майстерністю і тих, що керуються надхненням. Правда, в літературі такий поділ не зовсім новий, але Дюфрен вносить у нього багато справді свіжих думок. Передусім, ці дві категорії не мають у нього нічого спільного з оцінюванням даного поета — ідеться йому зовсім не про якостеві рівні, а про цілком відмінні начала творчости. Отже, в Дюфрена поет-майстер це поет-конструктор, що для нього творчість це передусім дитина свідомости. Правда, імпульс для цілоти твору, а чи для певного окремого образу або звукового ефекту, може народитися у підсвідомості, але свідомість такий імпульс негайно опановує, виковуючи та відшліфовуючи його. Саме ця дисципліна мистецтва, це прекрасне ремесло мистецтва, займає поета-майстра якнайбільше: вже з молодих років він виховує в собі замилювання структурами, коли надхнений поет культивує свою психічну сіть для виловлювання найделікатніших імпульсів, найдивніших почувань, найнезвичайніших переживань.

Не диво, отже, що поет надхнений дбає передусім про свій, так би мовити, *приватний* профіль. Він же поет-маг чи поет-пророк, що вміє використовувати найглибші фібри дуже власної особистости для добування таємничих візій, які завдяки своїй унікальності та незбагненності мають магічну силу відкривати тайни буття, тайни майбутнього. Натомість поет-майстер викохує *публічний* профіль, говорячи від себе не як від крайньо унікального індивіда, а як від людини, що цілком подібна до інших людей. "Я" в нього — "персона", фігуральне явище, скоріше ніж втілений довід неповторної індивідуальности. Попереджую, що це не має нічого спільного з приступністю чи трудністю даної поезії: такий поет-майстер як Поль Валері може

Це поширена версія доповіді, що була прочитана на Літературному вечорі для відзначення 70-ліття Богдана Кравцева, другого листопада 1974 року, в Чикаго.

бути дуже трудний, а такий чисто надхненний поет як Шеллі дається читачеві відносно легко.

Надхненний поет намагається за всяку ціну бути неповторним. Якщо він узагалі визнає будь-яких батьків чи вчителів, то ставиться до них із неприхильністю, а то й презирством, стараючися на кожному кроці принизити їх впливи на свою творчість. (Недавно ця тема поетичних впливів та майже "едипальних" психічних травм, що їх такі впливи в деякого викликають, була опрацьована передовим знавцем романтизму Алланом Блумом у книзі *The Anxiety of Influence*). Натомість поет-майстер увесь у традиції: він не тільки що не цурається своїх учителів, але гордий із свого поетичного роду, вивчаючи своїх попередників, пишучи про них, а часом і відкрито їх наслідуючи. Недаром серед поетів-майстрів так часто трапляються літературознавці й критики (Валері, Зеров, Еліот), тоді коли надхненний поет нехтує не тільки писанням критики, але й читанням критиків. З цього цілком логічно виходить, що творчість поета-майстра це одверта *література* — натомість поет надхненний намагається цей бік своєї творчості маскувати іншими духовими чинниками.

Далі, поет-майстер зосереджується на висновках творчого процесу, на овочах виростання, маючи перед очима постійно під час творення візію закінченого твору і прямуючи до неї. Поет надхненний, натомість, святкує сам творчий процес, саме виростання твору, сам *акт* — вважаючи готовий твір за другорядний, а часом і цілком незначний, продукт духової дії.

Щодо фактури твору, поет-майстер слідкує передусім за музикою слова, здобуваючи її з допомогою рівноваги рядка, уважної алітерації, свідомо порозмішуваних павз, цікавих переносів та вишуканої рими, яка буває в нього часом незвичайною, а то й явно експериментальною, як ось у поетів-майстрів Пастернака, Беррімена чи Тувіма. А надхненого поета захоплює передусім образ. Щодо музики, то вона в нього виступає як організуюче начало і поезії, і світу (що в нього, зрештою, одне і те саме), себто як світоглядове начало, скоріше ніж гра словом чи гра слів. Тичина це мабуть найкращий приклад такого підходу до музики в поезії.

Вартість Дюфренового поділу знаходимо, між іншим, у тому, що він "деконструє" (улюблене слівце французьких філософів найновішої моди) звичні категорії літературно-історичної періодизації, перетинаючи їх горизонтально. І так, поети-

майстри і поети надхненні трапляються серед романтиків (Вінї-Гюго), серед раннях символістів (Бодлер-Ляфорг), серед експресіоністів (Момберт-Бенн), а навіть серед таких однорідніших груп як сюрреалісти. Для Дюффрена взірцевий надхнений поет це Артюр Рембо, а зразковий поет-майстер — Поль Валері. В нашій літературі до надхнених поетів можна зарахувати Шевченка, Тичину, Антонича, Голобородька, Тарнавського; до поетів-майстрів — бароккових поетів, Куліша, Франка, всіх неоклясиків, більшість вісниківців (крім Теліги), Бориса Нечерду, Калинця. Позірно-дивовижна пара "Голобородько-Тарнавський", а "Шевченко-Тарнавський" і поготів — це тільки один приклад свіжих можливостей літературної історіографії, нарешті визволеної від хронології, які відкриває нам Дюффрен.

В першому ряді поетів-майстрів сучасної української літератури стоїть, безумовно, Богдан Кравців. Щоправда, в раннього Кравцева сильно виступали елементи, що їх Дюффрен зарахував би до справиля надхненого поета. Але, як це посередньо показав Юрій Лавріненко у важливій статті про Кравцева "Між Каменою і бойовою стійкою" — навіть і ці впливи цілком включені в систему поета-майстра. Це значить, що вони мають цілком літературне походження, народившись в літературній традиції і, щонайважливіше, свого походження аж ніяк не приховуючи. А до того, ці сліди Кравців систематично редукує аж до олександрин та сонетного вінка — до вершин майстерної поезії — на найновішому етапі творчості. До речі, всі прикмети поезії Кравцева виступають у зародку вже в перших його збірках: ідеться, отже, таки справді про редукування, звукування, виструнчування.

Дороги, кораблі зачаровують молодого Кравцева: мандри у простір, в чужі, незвідані країни та мандри в часі, завжди в майбутнє, в майбутнє. Ризикуючи спрощенням, скажу, що тут ідеться про те, що в двадцятих роках на Україні називали (ризикуючи, до речі, всякими спрощеннями) вітаїзмом, а на еміграції — волонтаризмом. Для символізування цього вольового руху в часі і просторі Кравців застосовує образ корабля. Але за цим явно "конкістадорським" символом корабля як засобу віддалювання свідомості від звичного — скривається глибший, середньовічний, майже літургичний образ корабля: на непевному, бурхливому морі життєвському корабель це знак спасіння людської гідності та людської величі в обличчі сліпих, немислячих загроз.

Як згодом побачимо, в пізнішій поезії Кравцева відкрите значення корабля як засобу прямих ліній зовсім зникне. Оп'янилий трунок мандрівки, "смак невідомого" — переміниться у гіркий напій трудно пережитого досвіду скитання. До речі, всі напрями обернуться в свої діаметральні протилежності, або дослівно *повернуться*: снитиметься мандрівка не вперед, а назад, не з дому, а додому, не в майбутнє, а в минуле: спершу в особисте минуле, а так у таємничі надрі мітичного минулого роду та народу. Далі, буде вже не молодіжне поширювання горизонтів, а їх максимальне звужування до нутра, до центру, до серцевини мислей і речей. Але те друге, глибше значення символа корабля залишається, більш чи менш посередньо, по сьогоднішній день: пережито-гуманна творчість Кравцева сама собою неначе корабель, що намагається врятувати людську гідність у морі, яке майже непомітно, з поезії в поезію, стає щораз більш ворожим. Словом, літургічне значення корабля неначе витискає конкістадорське: дійшовши до коренів цих двох символів, поет зрозумів, що обидва вони — несумісні.

Та для молодого поета земля ще відкривалася вишир, а не вглиб, до хтонічних коренів народження і смерти — вона ще вабила, уся в чеканні на мужне і мужеське здобуття. Постійним символом цієї вольової перемоги над світом стає постать святого Юрія. Він, зрештою, досить популярна фігура у новітній українській поезії — згадати хоча б його ролю в поезії Лади Могилянської, Юрія Липи, Ольжича, Лятуринської. Але Кравців додає до цієї символічної фігури одну нову рису: керуючися народними традиціями, які вже на цьому етапі виступають у нього досить сильно — він поєднає святого Юрія з Ярилом, поганським богом весни, снаги, запліднення, який також уособлює примат абсолютно чоловічий, будучи богом фаллоса.

Цей напрям у Кравцева згодом теж зміниться. В пізнішій поезії він щораз частіше звертатиметься до жіночого примату, до постатей хтонічних богинь, а особливо Праматері, вічно жіночої опікунки роду. Словом, Кравців іде від Влади до Лади, до тієї української Еллади, яку так картав-кохав ранній Маланюк. Хоч у пізнішій творчості Кравцева чуємо вряди-годи спів самотнього смутку, ніде в нього немає того високо-трагічного співу, що у пізнього Маланюка. Немає співу старого Едипа, старого Ліра, що, зраджений групою, яку так довго вів — звертається до України уже не як до коханки, не як до дружини, як це було в Маланюковій ранній поезії, а як до дочки, то вірної, то

зрадливі. Меланхолія, часом і зневіра, прийдуть до Кравцева згодом і цілком іншими шляхами. Та навіть у своїй пізнішій поезії він не співатиме "кольор чорний", бо ж це не його колір. Скоріше, на небі буде ваговите, часом сумне, але завжди глибоко плодотворче осіннє сонце, замість палкого, ярого, весіннього сонця ранньої поезії.

Святий Юрій розганяє темні сили, як колись Ярило розганяв холодне марево Марени. І справді, рання поезія Кравцева ясна, погідна: такі слова як "удень", "сонце", епітет "білий" — трапляються в ній шокрок. А коли і з'являються антитези "день-ніч", "радість-смуток" — в таких протиставленнях плюсові елементи завжди перемагають. Навіть коли в ранньому вірші несподівано виринає "сплін" (застосований по-модному, в стилі тодішнього Гординського), то його негайно перемагає "запрошення в подорож", але не так Бодлерівське, як просто-душно-юначе — словом, "в дорогу поклик невгомонний". Отже, в ранній поезії Кравцева немає того темного, часом навіть жакітливо-жорстокого "волюнтаризму", що його бачимо в декого із "вісниківців", які врешті-решт вирости на покладах декадансу. Дія, рух, напруження м'язів і волі — дія задля неї самої, навіть задля "спорту", в розумінні раннього Вежинського — онде "волюнтаризм" юначої поезії Кравцева.

Бо справді, рання поезія Кравцева це поезія юнача в багатьох відношеннях, і не все в ній ще досконале. Але навіть у своїх крайньо-романтичних зразках це поезія майстерна. Вже дуже рано починається практика виборного та вибагливого словника, що потім стане цеховою печаттю всієї творчості Кравцева. А цей словник — це не наосліп повиривані з Грінченка стародавні слова (як це часом трапляється в декого), а стилістично наскрізь пережита сітка, де кожний лексичний раритет справляє враження абсолютної необхідності. Далі, вже зарані починається велика увага до форми, до закінченості твору. Також починається увага до музичності рядка, навіть за рахунок образу: слух стає важливішим, ніж зір, і корпус слова часом заслоняє те, що саме слово хоче показати очам уяви. Дійсно, коли у Кравцева праця над словом завжди дуже старанна — праця над образом не завжди має успіх. Трапляються відрухові епітети, що зраджують начитаного в українській літературі молодого автора: "одважні вітри", "самотні вечори", "паруси, мов крила". Краєвиди бувають стереотипні, а часом

навіть разить неточність бачення, як наприклад в образі "струнки обороги".

Зрештою, такі "зорові огріхи" бачимо навіть у пізнішій поезії Кравцева. Ось наскрізь фальшивий образ: "Сплеснувши крильми, день на захід мчитьс я вчвал/ І гасне спогадом". Взявши матеріал для будовання цього образу із світу поетичної риторики, скоріше ніж із довколишнього світу (що саме собою може дати цікаві наслідки) — поет усе таки залишив занадто виразні відношення до довколишнього світу, не перевтіливши їх у риторичу цілком наскрізь. Саме тут причина цієї, як каже англо-американська критика, "змішаної метафори", де аж три окремі образні елементи надалі залишаються окремими. В багатьох інших випадках слова гіпнотизують не тільки нас, але й самого поета, і фраза не лише проковтує образ, але і фальшує єдність баченого. В сонеті "Перелесник" поет пише:

*Вродливий, наче сонце осяйний,
спокусою любовного прибою
прибагся він. Гадючкою виткою
ізвився миттю коло серця йї.*

Досконалість цього образу, що його так майстерно піддержує звукопис, надшерблює відрухова фраза "наче сонце осяйний". Навіть враховуючи можливість мітологічної метаморфози перелесника, строфа викликає два несумісні настрої, і уява читача втрачає можливість відтворити цілісність образу.

Та з другого боку, в Кравцева часто трапляються образи зорово чистого спостереження. Ось майстерна строфа про осінь:

*Ти з поля вчора кралася стежками,
квітчалась в айстри та у слява западні...
В гаю на мене хтось сипнув листками
і я згубився в золотому нападі.*

Коли йдеться про образну сторону творчості Кравцева, читач бажав би більше таких "золотих нападів" на око своєї уяви. Або як гарно вдаються Кравцеву метонімічні переноси від суб'єкта бачення до об'єкта. Коли в сонеті "Купала" починається танець, тоді: "мчатимуть у вихватні танки / граби й берези". А в сонеті "Перепій" підхмелений суб'єкт дуже докладно повідомляє, що станеться, коли він почне танцювати:

*Ще келех — і під вигуки веселі
навприсідки метнуться оборози,
закрутяться дерева в крутіжі.*

Але в ранній поезії Кравцева образи назагал трапляються нечасто. Натомість, впарі з вишуканим словником, бачимо вже на початку майстерність у звукописі рядків та оркестрації строф. Навіть на перших етапах творчості трапляються високохудожні стилізації, що ми їх звикли бачити в дорібку зрілих, цілком зформованих поетів. Вірш "Тим, що в дорозі", наприклад, дивує своєю стилістичною стриманістю, віртуозною простотою і тональною непомильністю, що так нечасто трапляється у поезії молодих. Зверніть увагу на блискуче опанування повторень і паралелізмів — стилістичних прикмет народної поезії:

*Тим, що в дорозі, місяцю ясен,
ой, що в дорозі в ніч оцю темну,
в далекім полі одним-одніські,
як біла далеч і біле небо, —*

*Ти, що в дорозі збилися з путі,
по бездоріжжі в заметах блудять,
і перед ними ніщо не світить,
лиш вовчі очі і біла хуга —*

*всім тим в дорозі, місяцю ясен,
дай же багато золота-срібла,
світлого слява, хай воно душі
і бездоріжжя й шляхи освітить...*

Народні мотиви (наприклад, із колядок парубкові, що в дорозі) тут вдало поєднані з християнською молитвою за мандрівників. Але найвища мистецька вартість цього вірша — тонка стилізація під кладену, шаровану фразу старовинної колядки.

Подібна відкрита стилізація (під Тичину, а разом із тим, звичайно, під народну творчість) стає основою дуже успішної ранньої поезії "Ратай". Ми ж пригадуємо, що поет-майстер не цурається стилізації та не приховує впливу своїх учителів. Але Тичина, як поет надхненний, ненадовго залишиться зразком: від його впливів Кравців уже в ранній поезії щораз більше відхиляється, щоб віддати себе під опіку своїм справжнім, співзвучним поетичним вихователям — поетам-майстрам Франкові, Зерову та Рильському, який має ще й досі великий вплив на

поета. Але одне джерело впливу "надхненної" поезії не тільки що не висихає, а рік у рік міцнішає — істотно надхненна народна поезія. Та проте, Кравців навіть тут до великої міри вилучає надхнений примат, використовуючи народну творчість у чисто майстерних, себто стабільних, "штучних" та "інтернаціональних" формах, особливо у формі сонета. Цей своєрідний парадокс, який в українській поезії послідовно культивує тільки Кравців — вимагає окремого широкого дослідження, бо як явище поетикальне він незвичайний і прецікавий, поєднуючи в собі цілком протилежні течії і заставляючи їх одна одну органічно доповнювати. Повернуся ще коротко до цієї теми в бесіді про *Глосарій*.

А покищо зауважу, що молодий Кравців у відомій збірці *Сонети і строфи* розвиває інший напрям: він тепер зосереджується на опрацюванні стрункості і ляпідарності стилю. Сонети в цій збірці найчистіші та найпрозоріші з цілого поетового доріжку (але це не значить, що вони художньо найуспішніші — пізніші сонети *Глосарія* далеко важливіші як мистецькі твори). Цікаво, що трагічну ситуацію ув'язнення поет не оплакує, як це робить у подібних випадках надхнений поет (наприклад Шевченко у казематній ліриці), а використовує цей трудний життєвий іспит для вдосконалювання дуже дисциплінованої, а ще до того досить безособової форми сонета. Починається, отже, цілком систематичне впорядкування, звужування, зосереджування таланту, що виявлене в субтильному варіюванні однієї форми. А техніка *Строф* (теж формою однакових ляпідарних двострофних віршів) — уже максимально спрощена та рівна. Певні своєрідно реалістичні місця цих *Строф*, з частими прикладами розговорної, навіть ідіоматичної мови ("Чи чуєш Юрку? Чую, друже") роблять враження неформальної легкості та гнучкості, хоч насправді така легкість і гнучкість дається Кравцеву саме максимальною контролею форми. В цьому "спрощуванні" стилю трапляються шокрок стримані, але тим не менш сильні ефекти:

*Так часом в померках темничних
під вікнами навипиньки стану
і бачу сонця плат на мурі
і клапоть зелені каштану.*

Саме цей "плат" і цей "клапоть" надають цій неначе простенькій

строфі великої мистецької витонченості — витонченості не тільки слухових ефектів ("плат" і "кляпоть" творять співзвучність, яка у строфі зразу ж помітна), але й зорових. Специфічне звучання цієї пари слів посилює образ мізерної нужденності камери — нужденності, яка навіть відсвіти природи робить мізерними та нужденними. Отже, слухові й зорові ефекти зливаються в одне, як це має бути в поезії найвищого звучання.

Прізвище Івана Франка серед учителів Кравцева назвав я не випадково. Кравців бо цілком відкрито обрав його на свого вчителя на цьому відтинку творчого шляху. Бачимо у Франкових тюремних сонетах той самий міметичний фактор щоденної мови, знову тільки позірно неформальний. Щоденна мова у Франка часом багато вульгарніша, ніж у делікатного Кравцева, заправлена навмисне грубим дотепом: "Сальон, ідальня, спальня, срач — все вкупі", ось як Франко говорить про свою в'язничну камеру. Бачимо в обох поетів ті самі зацікавлення щоденним в'язничним життям, подібні засуджування тюремної системи не як засобу реабілітації, а як варстату все нових злочинів та нових злочинців (це питання нарешті стало актуальним навіть у США), той самий загальнолюдський гуманізм із великою теплотою до долі в'язнів, як наприклад Франкова злегка іронічна симпатія до жидівських "кримінальників". І врешті-решт, при вдаваній неформальності — той самий неблаганний формалізм. Не забуваймо, що цикл сонетів, де включені й в'язничні сонети, замикається Епілогом (іронічно присвяченим українським сонетарям), де Франко вчить своїх молодших соратників як писати добрий сонет. Це, до речі, досить рідкий у нашій літературі приклад "метапоезії", себто вірша, де форма, про яку поет говорить ілюстрована формою, що в ній поет говорить. Все це доводить, що при позірному матеріалі "з життя" ці сонетні цикли обох поетів-майстрів — чиста література. У Франка це явище підкреслене ще й частими звертаннями до світової літератури — натяками на твори Данте, особливо *Інферно*.

Коли приглянемося уважніше до цих цілком подібних циклів, побачимо, що сонетна техніка Кравцева багато складніша, вишуканіша та взагалі майстерніша від його вчителя, хоч Франковий цикл, з другого боку, мабуть живіший і кольоритніший. Вистачить прочитати перші строфи двох циклів. Ось Франко:

*Це дім плачу і смутку і зітхання,
Гніздо гризот і зопсуття і муки!
Хто тут ввійшов, сціпи і зуби й руки,
Стини думки і речі і бажання.*

(Вже в цій першій строфі знаходимо завуальований натяк на Данте). А ось Кравців:

*Замок закривав, змовк — і серце зразу
забилося до чорних ґрат і криці
в холодній мороком цвілим темниці,
де стини криють крик і брид й образу.*

Як це в історії поезії часто буває, і про що дуже цікаво говорить у вже згаданій книзі Аллан Блум, учень навмисне наслідуює вчителя, особливо такого, який сильними променями впливання загрожує фібрам його таланту — тільки для того, щоб цього вчителя підняти і понести далеко далі, так його перемігши.

Повернімося до теми того глибокого гуманізму, що світиться у рядках Кравцева. Думалось би, що саме в'язниця, скоріше ніж якась інше оточення, мала б народити та зміцнити національну образу, почуття помсти, гніву, готовости боротися. Цікаво, проте, що в багатьох поетів (а багато із них, по різних країнах, куштувало в'язничної юшки) тюрма викликає глибші та для всіх тиранів багато небезпечніші рефлексії — роздуми про дуже особисте, а тим самим про загальнолюдське. Словом, обра́за тюрми перевершує обра́зу національну і ображає істотно людське у психіці поета. Наприклад, у казематній поезії Шевченко заглибився у надра власної особистости, в закутини спогадів власного життя. Як я вже згадав, у майстра Кравцева таких особистих ноток менше, хоч теж є спогади про "лепські гулянки". А ось вислови обра́зи, гніву та бажання помсти, що траплялися вряди-годи в його ранній поезії — зникають зовсім. Натомість Кравців, разом із Франком, розвиває тут ті почування, які були народилися в його найраннішій поезії під літургичним символом корабля на життєвському морі — бажання в жахливо-антилюдських умовах ув'язнення зберегти людську гідність, глибоку та мужньо-серйозну. Нетворча сірість буднів, людська нищість, а особливо підлість зрадливого брата — це багато гірша доля за ув'язнення. Ось одна із *Строф* :

*Колись, як будні серце здавлять,
і зрадить волі друг і брат —*

*я знаю — буду банувати
за днями, що в залізах ґрат.*

Посилюється почуття вселюдської гуманності і навіть якогось релігійно-містичного всепрощення — тема, що її бачимо у Сквороди та його великого наслідника Достоєвського.*

*Гуртами скупчилися в'язні карні —
оті, що смерть чинили, зло і рани,
і круглий капелян слова догани,
казання їм говорить незугарні.*

.....

*Я ж бачу: ось Христос іде по наві
і до злодюги, вбивці, заведії
схилиється із добрим словом: брате!*

*І руки всепрощаючі, ласкаві
кладе на пристрасні уста, на вії,
на людське серце порване, щербате.*

Глибоке зацікавлення психологією в'язня, разом із нестримною любов'ю до життя, Кравців часом доводить до ризиковного (і до речі філософськи справжнього) волонтаризму, який межує з бодлерівськими мотивами l'acte gratuit, що їх у свій час так тонко відчув Рильський у прекрасному (та з усіх радянських видань вилученому) сонеті "Бодлер". Ось сестет із одного з в'язничних сонетів Кравцева:

*І підуть в'язні ще, як брязне визвіл,
навполапки в метіль світел незриму,
у вільний світ, розгойданий, багровий.*

*І хижій смерті кинувши напризвіл
залишки днів, захлиснутья без стриму
коханням, трупком і жагою крові.*

В дальших збірках і циклах "Дожинки", "Слова і образи" та *Остання осінь* уже згадуваний мною процес звужування і зосереджування йде ще далі — звичайно, звужування кругів формальних містить у собі звужування кругів тематичних. Овочі

*Давно вже шукаю досить часу, щоб опрацювати безпосередню залежність Достоєвського від філософії Сквороди, яка для мене цілком наявна в усіх чотирьох головних романах.

слів дозрівають і важчають. Фактура вже не світиться акварельною прозорістю, як у деяких ранніх поезіях чи *Сонетах і строфах*, а темніє у густих олійних мазках мови. Звукопис стає часом аж барокково тісним, тусклим та гранчастим. З напруженою увагою продовжується вже раніше почата *археологія слів*: поет вишукує не тільки рідкі слова, але відгребує первинні значення коренів цих слів і показує їх нам, протиставить їх, грається ними. Ось як Кравців втілює таємничо-магічні корені "яр-" і "ряс-" цілою лексичною серією:

*Провесінь, яр молода, уродливо яриться,
жевриє соняшним жаром, ярує, жахтить —
рястом рясним зарясніє, заграє яриця
слів моїх ярих, як стебла прозяблі, простих.*

Ця серія стане ще багатшою, коли пригадаємо, що "жар" і "жевриє" теж належать до родини кореня "яр-". В *Глосарії* ця археологія слів посилиться. В сонеті "Праосінь", наприклад, зустрічаємо таку серію, побудовану на старовинному корені "зел-": "зелен - прозелень — зеленяві — зеленець — обзеленити зеленкуватий — зазелень — прозелень — зелінка". Зверніть увагу, що серія простягається від плюса до мінуса, від органічно-повного "зелен" до мідно-труйного "зелінка". А з сонета "Вирій", що теж у *Глосарії*, можна легко довідатися, що слово "вирій" зв'язане з "ірій", яке своєю чергою мабуть зв'язане з "Іран", що знову зв'язане з "рай". До того, за вирій відповідає богиня Іриця. Треба підкреслити, що ці зв'язки не вигадані, як наприклад у надхненного поета Хлебнікова, а основані на уважних спостереженнях над мовою — спостереженнях поета-майстра.

В характерно названому циклі "Слова і образи" образи неначе ставлять останній опір словам і відтоді покоряються їм уже назавжди. Звичайно, образи у пізнішій поезії Кравцева існують далі, але вони вже неначе ховаються за словами, ніби розчиняються у словах. В наступному уривку співзвуччя "блисті — листі" ще діє цілком на користь образу, немов би втілюючи у звук м'який дотик крил нетлі:

*слова — як нетлі — тільки крихту блисті
лишають на листі черканням крил.*

Але ось інший приклад, де вагота і незвичайність нагромаджених

прикметників діє вже тільки на користь слуху. В наслідок цього, епітет уже майже цілком втрачає свою функцію допоміжного вказівника, своє зобов'язання до центру образу, починаючи існувати сам для себе:

*Буднів заснічених, ялових днів перелоги
плуг мій орав — і незаймана ось цілина
млою вільготною дише із глибів розлогих,
руняться зеленню ярою ярі руна.*

Недаром Кравців саме у цьому циклі підносить Богові наступну молитву:

*Розкоші, миру ні тиші, ні величі-слави я прагну —
тільки снагою даруй, Господи, слово моє.
Дай, щоб жагою полудня воно наливалось, стигло
колосом жита важким, золотом щирим пшениць,
важчало соками ягід, тремтіло, пучнявіло, грало —
наче налиті ущерть кетяги зелен-вина.*

Як бачимо, вже в самій дикції цієї молитви вволена її просьба: слова цього уривка справді "стигнуть" і "важчають". В справжній бо поезії границі між "формою" і "змістом" цілком зникають.

На цьому середньому етапі Кравцева помітне звужування майже виключно до канонізованих, "клясичних" форм. Віршів написаних довільними, "імпрізованими" строфами тут уже майже немає. Матеріал тепер литий у ваговиті сонети, октави, олександрини. Тичинине іронічне *Замість сонетів і октав* до цієї поезії цілком уже не стосується: отже, взагалі вже не знаходить місця поет надхнений. Намацавши притаманний ґрунт, поет-майстер закріплюється й утверджується без вагань.

Інституційність форм сама собою означає інституційність світогляду: немає тут уже довільних строф юнака про мрії мандрівок. Відокремімо, для прикладу, одну тематичну лінію зрілої поезії Кравцева та прослідімо її хід і завершення. Еротичі Кравців присвячує назагал досить мало уваги: поет-майстер узагалі такими інтимними темами займається досить нечасто. Та проте здавалось би, що в історії поезії можна знайти багато винятків цього правила: поезія куртуазна, поезія двірська, а потім поезія кавалірна (себто традиція трубадурів і Мінне, традиція Данте, Петрарки, поетів Плеяди, Герріка) — це поезія безумовно майстерна, яка зараз робить із кохання свій кумир. Але, коли приглянутися ближче до всіх цих прикладів, стає ясно,

що тут кохання і кохана це тільки своєрідний мистецький засіб скоріше, ніж глибоко пережите особисте почуття. Кохана стає тут маріонеткою, що нею поет орудує для певних художніх ефектів — вона насправді не має нічого спільного із справжньою живою жінкою. Таким "конструкціям" не можна довіряти справжніх переживань, глибоких таїн серця. І ось, у милій строфі, Кравців попереджає:

*Білим листкам оцим, ясная панно,
я не довірю ніяких таїн —
і перед ними, як перед Вами,
мислі сховаю мої.*

Але і цієї "Герріківської" традиції Кравців не культивує. Його цікавить не примхливо зальотне і перелітне кохання, а тісне коло інституції родини. Рядки присвячені дружині й дітям трапляються щочастіше в поезії Кравцева, завершуючися сонетним вінком *Дзвенислава*, епіталаміюмом для доньки. А проте, навіть і ці поезії, що позірно трактують про приватне життя не так особисті, як інституційні — поет тут мислить про загальні та глибоко-таємничі значення коріння сім'ї й родини, про стихійні зв'язки крові батьків і дітей, про таємничі джерела *роду*. На цьому середньому етапі творчості коло поширюється від "я" до "ми" — від сім'ї і родини до друзів (цікаво, що бойові і в'язничні друзі змінюються тепер друзями спільного дозрівання, що їх коло — як і в поезії Рильського — обороняє від одноманітних, а часом і небезпечних, напливів буденности); від друзів до братів-емігрантів, а так до народу, нації й людства взагалі, що з ним зрілий поет-майстер мусить ділити долю. Навіть старість приходиться не *до мене*, а *до нас*:

*Багрцем пшеничним паленіє липень,
рум'яниться у кетягах шалвії,
бджолиним гулом одцвітають липи
і волос нам — як жито — половіє.*

Кравців неначе приготавлиється до свого шедевр *Глосарій*, де всі ці теми будуть коронно завершені в інституційній формі сонета.

Збірка сонетів *Глосарій* була готова до друку вже 1949 року. Про цю збірку ми чували перед її виданням: окремі твори з неї були друковані в *Кораблях*, у пізнішій збірці *Зимозелень*, що вийшла 1951 року, та в журналі *Київ*. Але тільки тепер, коли ця збірка вийшла у світ цілістю, бачимо, що це не тільки вершинний труд самого Кравцева, але одна із дуже важливих появ останніх двох десятиріч, себто часу, що був такий багатий на різні поетичні появи і на Україні, і на еміграції. З публікацією цієї книжки не може бути більше сумніву, що Кравців належить до кількох першорядних представників сучасної української поезії.

Розгляньмо насамперед саму назву збірки. Повна назва звучить цілком по-бароковому: "*Глосарій* або тлумачний словник таємних, призабутих і не завжди зрозумілих слів". Далі: "Зібрав у сонетах Богдан Кравців". Ця назва не тільки барокова, але й бароково-дотепна, як дотеп барокового поета-вченого — своєрідна пародія на книгу мага чи алхіміка. Бо чи ці сонети справді щось тлумачать? Так і ні, залежно від нашого тлумачення слова "тлумачення". Наприклад, один із них зветься "Душа". Таємне слово? Певна річ. Не завжди зрозуміле і призабуте слово? Теж так, особливо у нашу добу. Але це слово таємне і призабуте тільки у метафоричному розумінні, що його може тлумачити лише поет. Дотеп комплікується, коли прочитаємо сам вірш: виявляється, що вірш написаний про поняття душі, як його розуміли старі слов'яни-погани. Але, вкінці, через мітологічне тлумачення душі поет усе таки повертається до загально-метафізичних роздумів над нею.

До речі, в цих сонетах Кравців робить такі тонкі і безумовно вчені посилання до староукраїнської мітології, що часом треба послуговуватися справжнім "глосарієм", щоб докраю зрозуміти цей *Глосарій*. А для пояснення деяких слів потрібний цілий "глосарій" Грінченка. Та треба тут підкреслити, що хоч ґрунтовне знання української мітології помагає зрозуміти цю поезію — воно не необхідне, як необхідне добре знання історії, щоб зрозуміти Павндові *Кантос* чи *Максимум* Чарлза Олсона. Справа в тому, що тлумачення мітологічного поняття душі веде до загально-метафізичних роздумів над нею: тлумачення Кравцева це не тільки тлумачення мітології, але, щонайголовніше, пристосовування цих для нас уже екзотичних і

віддалених понять до нашого життя та до вічних кіл родини, роду, народу.

Дотеп ускладнюється ще й позованою безособовістю в авторовому підписі: "*Зібрав* Богдан Кравців". "Збирав" він ці плоди поетичною уявою, поетичним майстерством, а разом з тим і з люпою вченого. До речі, Кравців один із небагатьох сучасних поетів, що свої важливіші твори підписують у журналах лише ініціалами. Так робить поет або страшенно гордий і певний своїх сил, або поет-містик, як наприклад Рільке (що на певному етапі своєї творчості, з глибоко філософських мотивів, відмовлявся не те, що повним прізвищем підписувати вірші, але ставити повне прізвище на документах) — або ж поет-майстер, що для нього таке "знеособлення" ніяка не загроза. Незвичайна, як на поета, скромність Кравцева впадає в око кожному, хто його знає особисто. Далі, містики в його поезії дуже мало. Отже, залишається третя альтернатива — для справжнього поета-майстра особистість не грає великої ролі, бо ж поезія це явище загальне.

Три модерні літератури Заходу мають щастя мати у своїй традиції багатющі родовища міту: сучасна грецька література, південно-американська література і література українська. Кавафі і Сеферіс у сучасній грецькій поезії (поети, що шукають мотивів не в усім приступній, "інтернаціоналізованій" грецькій мітології, а в менш відомих традиціях островів, особливо Криті), геніяльний Габріель Гарсія Маркес чи Алехо Карпентер у сучасній прозі південної Америки, ні і Шевченко, Леся Українка, Тичина, Антонич, Стефанович, Лятуринська, Калинець, Голобородько, Ю. Коломиєць і ність їм кінця в українській поезії — це тільки кілька прикладів використання багатючих мітів-скарбів таємничого минулого людства.

Як я вже згадував, Богдан Кравців використовує українську мітологію в особливий спосіб, заковуючи її стихійне буяння в сувору, "штучну" та "інтернаціональну" форму сонета. Здавалось би, що це не таке нове — адже французькі поети Пляяди, а пізніше французькі неоклясики, а ще пізніше Парнаристи теж використовували мітологічні мотиви і теж писали сонети. Але неоклясична традиція, із Зеровим включно, вживає міт "зовнішньо", часто навіть як декоративний засіб. Щождо символістів, то вони застосовували міти уже цілком посередньо — в нашій літературі те саме робить Зуєвський. До того, всі ці поети

послугувалися майже виключно "інтернаціональними", себто прийнятими загальною традицією клясичними мітами. Кравців, натомість, намагається добратися до найглибших надрів міту, до його часто-густо жажливих тасмниць, а то і психологічних відгомонів. А при тому він майже завжди послугується специфічно національною мітологією. В поезії так роблять Хлебніков, Єжи Гарасимовіч, Хорхе Каррера Андраде — але такі поети знову нізащо в світі не писали б сонетів типу Кравцева. Вони ж бо — надхненні поети і тому вживають "надхненні" аспекти міту "по-надхненному". Додаймо до того словник Кравцева, елегантно стилізований під старовину, та його дуже складні, згушені ходи звукопису — і перед нами явище мабуть цілком унікальне.

Рівновагу сонетної форми здобуває Кравців майже цілковитою відсутністю переносів, частим діленням рядка на дві фразеологічні одиниці, паралельними конструкціями фраз, що посилені частими повторами ("і радістю дарує, і журбою"), а також ставленням прикметника після іменника, що дає рядкові особливого маєстату і ваготи: "море негостинне й чорне" (гарний калямбур на слові "чорне"), "руно золоте", і так далі.

Звукопис цієї збірки доведений до вершин віртуозності: майже кожний звук знаходить у строфі свої численні відгомони, кожний склад повертається до нас знову і знову. Складність звукопису якоїсь однієї строфи можна б аналізувати у довгій статті:

*Йшла Ганна красна, розсипала в полі,
по всім подолі злото споквола,
вінки і вильця з рясноти вила,
з ряси ясної, що несла в приполі.*

А щодо образів, то їх тут треба шукати з якнайбільшою увагою: вони всюди присутні, але скриваються за мовою. Тому, що я вже говорив про цю проблему у першій частині статті, не буду тут повертатися до неї.

Стиль *Глосарія* уже цілком віддалений від розговорної мови, а про такі милі рядки як "Чи чуєш Юрку? Чую, друже" — годі й мріяти. Навіть коли Кравців умонтовує у строфи готові образи з народної традиції ("ночі солов'їні"), ідіоми з щоденної мови ("і буде ніч, як море, по коліна") або, ще пікантніше, натяки на сучасні бойові пісні ("сміявся ти колись у вічі смерті"), — то ці

втручання ніби-щоденного аж ніяк не зближують стиль до сучасної мови, а навпаки, з допомогою контрасту ще більше його дистансують.

Ця техніка дистансування помітна особливо тоді, коли поет вживає форму сонета як раму для суцільної стилізації під народну мову і народну поезію. Про подібні стилізації в ранній поезії Кравцева як вже говорив; в *Глосарії* вони ще майстерніші, ще витонченіші. Погляньмо на наступну абсолютно досконалу стилізацію, в рамі сонета, під щедрівку:

*В неділю рано, ясен Див і Ладол!
Ой рудо, рудо, косо розмайна, —
співала гоже, стерегла вина,
зеленого вина, ой, винограду.**

.....
*Ой ізнялися пташечки із раю
ясити сонце, крильцями дзвонити,
будити панну у неділю рано.*

*Звела очима: білий кінь іграє,
на ньому витязь славен, іменитий —
твою уроду уславляє, Ганно.*

Отже, не щоденна мова, а емальована мова — щобільше, не щоденна мова, а ритуал. Чи це значить, що ми знайшли глибоко вкритий зв'язок між сонетом і мітологічним матеріалом у поезії Кравцева? Припускаю, що так. Отже, цей зв'язок — це по суті ритуал: ритуал сонетної форми і ритуал мови, ритуал маєстатичних жестів, що віддалені у часі. Перед нами зливаються дві церемонії, два обряди, що їх звичайно знаходимо на протилежних полюсах культури. Тому тон цілої збірки такий *церемоніальний*, такий урочистий. Ця синтеза двох обрядів посилюється ще й тим, що в небагатьох випадках запозичення грецьких мітів, які через звичку, зумовлену традицією культури краще підходять до сонетної форми — у Кравцева цілком українізовані. Так, наприклад, сонет про Медею, улюблену мітичну постать французьких неоклясиків, дістає мотто з української коляди, що негайно зв'язує цю постать з українською мітологічною традицією. Цей зв'язок посилений гожою княжою мовою та

---

*Зверніть увагу на майстерний перебіг ямба в цьому досконалому рядку.

сестетом, який зближає не тільки сам сонет, але і цілий мітичний комплекс Медеї з ситуацією сучасного українця.

Проте, церемоніальний тон *Глосарія* не допускає сучасність до *безпосередньої* участі в його колах. Архаїзована мова, маєстатична дикція, мітичні мотиви, святкові жести — мистецьки дистансують наше "тепер", неначе замовляючи, зачаровуючи його в колі безконечности. "Тоді" і "тепер", "там" і "тут" у грі мистецьких переміщень не роз'єднують, а ще більше з'єднують в органічній синтезі цілість збірки. Символізм цих переміщень посилюється ще і фактом, що "ми" в цих сонетах рівнозначне із "додому спогадом" — сучасність напрямлена на *інші* географічні і хронологічні смуги. Насправді, помітні два напрями: від минулого до сучасного і від конкретного сучасного до понадчасового і понадособового узагальнення. Щобільше, як я постараюся показати трохи згодом, поет використовує саму бінарну структуру сонета для гри цими складними рухами.

Покищо підкреслю, що міт — як це видно із сказаного вгорі — в *Глосарії* ніколи не виступає задля себе самого. Я вже згадував, що всі ті "тлумачення", що у збірці, полягають на тому, щоб використати міт для перевтілювання різних духових явищ нашого життя — щоб, віддаливши їх, поглянути на них по-новому. Ці сонети мають, так би мовити, подвійне дно — поетичну інформацію про сам міт чи звичай і цією інформацією винесену іншу поетичну "інформацію" про сучасну людину на канві групи. Для прикладу повернімося знову до мотиву кохання. Цілий *Глосарій* присвячений "Ладі моїй", себто староукраїнській богині кохання, себто поетовій дружині Неонілі. Але в збірці знаходимо також сонет "Лада". В цьому сонеті богиня виступає вже не як ідеалізована жінка, навіть не як поетова дружина, а як узагальнена постать дружини-українки. Вийшовши з безпечного кола сім'ї свого батька, творить вона власну сім'ю, виховує дітей, радіє внуками, щоб врешті крізь сльози дивитися, як її родина, розбита бурею війни, розбрелася по чужинах. В сонеті "Верба" поет використовує мітичний мотив, в якому глибокі таємниці вже не вузького кола сім'ї, а ширшого поняття роду зображені як золота верба. В колядці співається:

*А в пана Йвана золота верба,
А на тій вербі золота кора,
А на тій вербі рожеві квіти.*

Ой то не верба — Йванова жона,

*Ой то не кора — Йванова неня,
Ой то не квіти — Йванові діти.*

Ганна, що як у колядках, так і в поезії Кравцева, зарисовується як своєрідна жрекиня богині Лади або Живи, а чи навіть являється їх уособленням — сіє золото, що виросте пшеницею. Потім вона, з допомогою мітичної метаморфози (ці метаморфози трапляються в українській мітології не рідше, ніж у грецькій чи в Овідія) переміняється у вербу, щоб стати Праматір'ю роду:

*Зрясила небо й розвилась, розквітла,
вросла у землю, як верба, корінням
і розпустила, розвела з висот,*

*мов Даждь-бог ясен — буйні стріли світла,
мов Рід великий — нові покоління,
по всьому світу віт-квіток сімсот.*

Та коли Рід заламається, бо зогнив його корінь, коли на його зраненому дереві виростають недобрі овочі зради, тоді розгніваний бог подвір'я розмете двір, а членів роду порозганяє по світу, пошле на скитальщину. І так, в сонеті "Домовик" читаємо:

*І зводжу внівець чини їх і твори,
на двори їхні накликаю злидні
і сміттям, покиддю мету по світі.*

(Зверніть увагу на вибагливе внутрішнє римування у цій строфі: "твори-двори", "їхні-злидні", "сміттям-світі". Таке звукове багатство не виняток, а правило в цій збірці).

Мотиви еміграції відображені в таких сонетах як "Арго", "Блуд", "Вирій", а згадки про вигнання надibuємо і в багатьох інших творах. Про важливість мотиву мандрів у розвитку Кравцевого таланту я говорив уже на початку цієї статті. Нагадаю, що молодий Кравців колись мріяв про подорожі до далеких берегів, але неначе у злій ворожбі, ці мрії здійснилися прокляттям. І так як колись вимріяний напрям був "геть далеко" — тепер, після скитання, вимріяний напрям є "назад додому". Та поет знає, що вдома чекає зрада з руки слабких землячків у пуговицях, зогнилих овочів роду. Тому ця подорож може відбутися тільки спогадом: додому спогадом.

Це веде нас від мотивів родини, роду і скитання до мотиву народу. Колишня оптимістична віра в героїчну поставу народу як

нації, що нею жив поет — тепер зміняється філософсько-дозрілішим розумінням психіки українців. В сонетах "Гуляй-Поле", "Котора", "Ясир" та інших поет говорить що розбиття роду чужими північними впливами — розбиття цього міцного кола, цього глибокого Шевченкового символу хати ("і ні однісінької хати") — деморалізує українця, ламає йому хребет, насилує його людську гідність:

*І в землю матірню й чужу синове
щоразу будуть ринути ордою
і рідну кров займати у полон.*

До речі, нарочите змушування солдатів-українців грати головну роль в насильстві над угорськими, чехо-словацькими та польськими спробами визволення показує, як багато не тільки надхненна, але і майстерна поезія може передбачити.

Хоч у сонеті "Гуляй-Поле" поет ще твердить, що порятунок від такої поголовної деморалізації народу є влада — міцна рука Богдана — то в більшості збірки це вже не розв'язка. Поет бачить порятунок деінде: в мітичній циклічності часу, в хтонічній силі роду і його чорнозему, який годен перебороти всі отруйні бацилі. Закрите коло селянського життя, життя жінки-селянки — дружини і матері — отой обряд життя, що відбиває коло сонця і що його зберігає українська пісня (в сонеті "Пісня") і український танець (в сонеті "Плясанка") — онде та стихійна сила, яка збереже народ, бо живиться вона не гаслами ідеологій, а вічно життєтворчою кров'ю чорнозему. А про чорнозем поет говорить:

*Покинувши піски й поля пісні,
до нього преться з Півночі і Сходу,
із Півдня й Заходу людва без роду,
ненатла хліба й теплої весни.*

*Приймає всіх він, та усіх покорить:
одних ізмеле в порох, тих — поглине,
розтопить в гойного привілля горні.*

*І, сповнені німої непокори,
тривають завжди тут хати із глини
і родять матері журні й моторні.*

Ось канва, на якій поет мережить мотиви власного "я". Тож не диво, що коли він говорить від власного "я", а це трапляється

нечасто — він радо одягається у маску більш-менш публічної особи, так ототожнюючи себе з групою, з тимчасовою родиною, що її творять ті, які в даний момент нахилилися над *Глосарієм*. Найулюбленіша маска у цій збірці це маска зрілого поета, який включає власну творчість у циклічний рух життя українського хлібороба. В сонеті "Урожай" поет турбується за свій творчий урожай, в сонеті "Інклюз" хвилюється чи його слово достатньо важке, щоб видержати у вітрі майбутньої зими. А в сонеті "Дожин" він мріє про смерть як спокійний сон між снопами, що їх він зібрав:

*Хвилинка ще — і поруч із снопами
я ляжу втомлений і буду снити
у тиші ночі повній і німій —*

*про те, як сонце сходило над нами,
про дні шукань, блукання і гонитви,
про перший незугарний заспів мій.*

Заспів-засів і урожай цього засіву: кончина поета-мітотворця-хлібороба, неначе в "Трудах і днях" Гесіода, коли то праця в полі та високий спів були тим самим освяченим обрядом труду.

Ритуал розвіває темноту, проганяє жах — тому його так багато в примітивних суспільствах. В сонеті "Чугайстер" жорстока легенда про лісового бога, що співом і грою заманює мавок, щоб їх з насолодою розривати на дрібні шматочки — дистансується самою тією грою, музикою, сміхом чугайстра, а до того віддаленістю міту, себто, мистецтвом. Чугайстер одну по одній вириває мавок із кола танцю, але це коло ніколи не розривається, навіть не зупиняється. Та проте, тут починають з'являтися темніші та особистіші (тому темніші, що особистіші) нотки гострого болю, непевности, а щонайголовніше — страху перед власною свідомістю, тими тускло-стихійними процесами душі, що їх поет-майстер узагалі нерадо зачіпає. Але це ризик, який мусить прийняти той поет, який занурюється глибоко в серце міту. Бо хоча з одного боку міт утілює та утверджує загальну свідомість племені і встановлює одвічний порядок у ритуальних колах (бо ж коло сонця, коло життя та коло мистецтва це неначе оборонне магічне коло) — з другого боку, як навчає класична психологія, міт у своїх демонічних аспектах може відкрити жажливі закутини в особистій підсвідомості індивіда. "Відьма" і "Вовкулака", "Морока" і "Уроки" трактують

ці особисті мотиви ще більш-менш посередньо, але в сонеті "Біс" на хвилину відкривається можливість цілком уже особистої сповіді, щоб у останніх рядках твору знову закритися. Основуючися на романтично-готичній традиції двійника, поет пише:

*І грішні душі і мерців у гробі
лишивши в мирі, вихватний — мов прибаг —
опівночі він зрине в серця глибах
і викличе, порве притьма на двобій*

*тебе, нерівний. Наче не при собі —
ти будеш битись у нагальних стробах,
бороти те, що ізнечев'я вибаг,
і люто-морений кричати: Пробі!*

*І потім, на добавок ще, збагнеш ти,
що сам ти ця мара пекельна й сила,
що не pomoже хрест ані полин.*

*І ждатимеш, розгублений до решти,
на ранок, щоб ряса тебе зрясила,
щоб спас тебе цілющий сонця плин.*

В цьому чудовому сонеті (за винятком для мого вуха несимпатичного "Пробі") — міт кидає героя у глибини особистого розпачу і міт рятує його із тих глибин. Помічаємо такий рух: (1) мітичне явище радикально скорочує віддаленість міту, щоб поселитися в особистій ліриці; (2) ліричний герой пізнає, що міт і психічні явища цілком ототожнюються — що міт це тільки віддзеркалення процесів підсвідомості; (3) як міт тількищо загрожував, так він тепер рятує, виводячи героя з "особистої" ночі в "загальний" ранок, коли зцілющий плин сонця, як жива вода, спасає від остаточного психічного розладу, бо ж сонце воскресає і шоранку, і шовесни. Отже, міт виводить проблеми особисті в загальне, в безпечну територію широкого, світлого, вічного.

Рятує не тільки коло сонця, але і коло слів — магічне коло поезії, що обороняє, немов панцир. Але знову приходиться ніч, і міт знову показує своє моторошно-демонічне обличчя. В сонеті "Морока" той рух, що його я саме накреслив, бере протилежний напрям: в молодості було сонце, безпечний сміх у загальному колі друзів, а тепер не помагає навіть замовляння поетичним словом:

*поки у двері, чаром слів заперті,
не вдерлись злидні з облудом кошмарним,
тебе морочити не стали мари
не три, не дев'ять, літ десяток третій.*

Але підкреслюю, що цей напрям у дорібку Кравцева — дуже рідке явище. Майже завжди загальне має силу розчинити особисте.

Сама структура сонета допомагає Кравцеву орудувати подібними змінами напрямів та протилежностями на всіх тематичних рівнях. Як відомо хоча б із Франкового сонета про сонет — добрий сонет має ділитися на дві частини. Октава несе в собі, так би мовити, пропозицію, а сестет її розв'язує; інакше кажучи, між октавою і сестетом відбувається своєрідний діалектичний рух. І так, у Кравцева на тематичному рівні "я" ми вже замітили два протилежні напрями цього руху. В сонеті "Морока" ми бачили, що в першій строфі згадується пасторальний час молодости. Друга строфа зв'язується з сестетом ноткою сумніву, а сам сестет говорить про малу, мізерну смерть на брукках скитання. В дуже важливій статті про жанрові особливості автобіографії, швейцарський критик Жан Старобінські так і називає цей напрям пасторальним. Але в Кравцева найчастіше помітний протилежний напрям, що його ми простежили в сонеті "Біс". Також у таких сонетах як уже згаданий "Дожин" чи "Лісовик" октава приносить образи жорстокої сучасности, а сестет говорить про спокійну смерть-засинання в глибинно-мітичній зелені природи, в оточенні дорібку-врожаю. Цей напрям Старобінські називає апокаліптичним напрямом.

Ці два напрями можна простежити в поезії Кравцева не тільки на особистому рівні, але теж і на рівні родини та роду. В уже згадуваному сонеті "Чорнозем", наприклад, октава зображає насильство над чорноземом, а сестет утверджує його вічну, мітичну циклічність, яка збереже рід. Але в сонеті "Див" бачимо протилежний напрям. В октаві поет оповідає, що в надрах нашого пасторального минулого Див був всевладним богом і давав народові "світло і світання". Та в сестеті бачимо, що коли наші предки цього бога забули, разом із ним забувши світлий маєстат своєї пракультури та занедбавши високі вартості також у власному житті — цей архибог став ворожим, навісним птахом, щоб страшити і гнобити людей, які відкололися від свого коріння. До речі, Кравців, будучи поетом-майстром і тому

поетом-вченим, намагається тут розв'язати парадокс між все-владною постаттю архибога Дива в записах дуже давньої народної творчості слов'ян і його цілком відмінним трактуванням, саме як якогось демона-птаха, у "Слові о полку Ігореві".

Подібний двонапрямний рух між октавою й сестетом помітний теж на тематичному рівні народу. В сонеті "Гуляй-Поле", наприклад, октава засуджує махновську ментальність наших людей, але сестет запевняє, що владна рука Богдана знову поверне їм гордість і рівність серед інших народів світу. "Гонта" бере протилежний напрям: октава змальовує сміливі, вольові, часом кровожадні подвиги героя, тоді коли сестет оповідає про його жакливу смерть "по всіх розстайдорогах України". Але щодо групи сонетів про скитання, то тут, звичайно, може існувати тільки один напрям — напрям "додому спогадом", що висловлений у сестетах. Треба брати під увагу ранню поезію Кравцева, щоб знайти для цього напрям протилежний.

Хронологічно пізніша збірка *Зимозелень* складається із п'ятнадцяти сонетів, які фактично належать до *Глосарія* і тепер у цій збірці передруковані, та з десяти олександрин. Отже, в цій частині статті згадаю лише олександрини. В цих поезіях Кравців ще уважніше відшліфовує та "вифайнює" свій профіль поета-майстра. Дикція тут абсолютно досконала. Кожна цезура, як це має бути в олександрині, священно збережена, а переносів майже немає. Як у сонетах так і тут часті паралелі фразеологічних структур, особливо для підкреслення цезури ("крізь сутінь осені, крізь праосінь зими") — дають рядкові абсолютну рівновагу. Щодо алітерації, то вона тут цілком неоклясична: бароккова явність, а то і напористість, звукоповторень зовсім відсутня — натомість поет застосовує тепер повторення звуків і складів з якнайбільшою субтильністю, щоб вона була майже непомітна. Словник тепер теж майже по-неоклясичному "академічний" — немає тут словесної археології і мало лексичних раритетів. Як можна сподіватися, читаючи таку поезію — образи тут дуже витончені та широко розгорнені уважно зрівноваженою синтаксою. Але цікаво, що через неоклясичну контролю алітерації і словника вони вже не заслонені, а прозорі, віддаючися цілком легко окові читача. Інакше кажучи, хоч у цих олександринах скрізь помітний внутрішній підпис поетовий, і тому вони позірно подібні до решти його дорібку — насправді ж вони цілком відмінні, будучи мабуть єдиним прикладом справжньої

неокласичної поезії у всій творчості поета, якого так часто називають неокласиком.

Хоч у цих олександринах мітичні мотиви скрізь присутні — вони тут трактовані по-неокласичному, відступаючи на другий план і кидаючи дискретне світло на головну тему. А головна тема — це витончено-елегантна меланхолія емігранта, чи пак емігрантів, де сам ліричний герой виступає як складова частина ширшого "ми". Особисті мотиви старанно дистансовані цією маскою, що її ще більше знеособлює своєрідна безособовість неокласичного стилю.

Крім спокійної туги за батьківщиною, що упосереднена мистецтвом, в олександринах *Зимозелені* посилюється ще один тематичний круг, що натяки на нього ми помічали у Кравцева уже раніше. Ідеться про остаточну моральну перемогу мистецтва поетичної мови, що вічна як міт, як рід — над випадковістю й умовністю подій. Цей мотив виражений особливо сильно у вірші про Зерова. В найогидніших злиднях заслання Зеров знайшов величезну духову силу продовжувати переклади з Горация, себто перемогти умови щоденности цілком дистансованим, цілком "чистим" мистецтвом перекладу далекого римського поета:

*закинутий у сніг, у вихор біломор'я,
ти в тиші зморених, тюремних вечорів
Горациєм ясним замерзле серце грів.*

Єдиний порятунок від примхливості крайньо деспотичної системи це залізна контроля, непорушний спокій та вічний *порядок* латинської клясики: справді клясичний світогляд! І тому, ритуал колядки чи гагілки, що у вічному колі міту, зрівнюється з дисциплінованим ритуалом олександрійського вірша, з його *ладом*:

*Служу Камені знов. Віршую водно й тільки.
І друзями мені: Овідій, ніжний Рільке,
і Рильський і Зеров. Олександрійський вірш
переманив мене, вподобався найбільш,
немов солодкий лад колядки чи гагілки.*

Лад Лади. Зрозумівши його, буде нам ясно, чому Кравців маєстатичний олександрійський вірш називає просто співанкою.

Рівною, білою лінією простягаються перед читачем ці олександрини, де горе скитання і туга за батьківщиною цілком

перетоплені у спокійні слова мистецтва, де форма цілком сковає почуття. Як на мій смак, ця лінія трохи зарівна, занадто вже біла — все тут аж надто віртуозне. І тому мені приємно повернутися до кольоритнішого тону *Глосарія*, що повторений у вінку сонетів *Дзвенислава*. Це хронологічно найновіша збірка Кравцева, хоч і вийшла вона чотирнадцять років тому.* Кравців неначе сам бунтується проти невблаганної дисципліни своїх олександрин: в збірці *Дзвенислава* він сильно згущує алітерацію та охимернює словник, ідучи в тому напрямі часом ще далі, ніж у *Глосарії*. А до того треба додати примхливу бароккову гру самого сонетного вінка, який теж вимагає величезної дисципліни, але вже не так у неокласичному, як у барокковому розумінні. Як відомо, творець сонетного вінка пише сонет, що в ньому проєктує структуру решти циклу. Згодом він кожним рядком цього основного сонета починає новий сонет. В сумі він одержує п'ятнадцять сонетів, себто окремий сонет на кожний рядок основного сонета, плюс сам основний сонет. Цей основний сонет появляється в кінці циклу, його підсумовуючи. До того, автор мусить пильнувати щоб останній рядок кожного сонета ставав першим рядком наступного. Тема крізь цілий вінок мусить бути одна, а до того вона мусить динамічно розвиватися.

Вінок сонетів *Дзвенислава* — епіталамієм, себто весільний подарунок доні. Він неначе справжній вибагливий вінок — традиційний реквізит стародавнього весільного обряду. Та хоч уже саме призначення цієї книжечки підказувало б приватну лірику — так не стається. Поет перевтілює життя своєї доні, від колиски до весілля, в узагальнену чи "архетипальну" біографію дівчини-емігрантки. А тому, що для Кравцева (як ми це вже

---

*Не наша справа, чому Кравців як поет уже чотирнадцять років мовчить. Але ця проблема приводить нас до замітки, що поміщена в кінці *Глосарія*. Автор просить нашого вибачення, що не встиг зробити довкола своєї збірки всього того, що хотів, "але ж, працюючи в газетних, журнальних й енциклопедичних млинах, не встиг цього зробити". Говорімо шире. Праця над енциклопедією, а чи редагування журналу, що перед нами — це личить поетові формату Кравцева, але тільки при тій умові, що така праця дає йому час на власну творчість. Подиву гідна енергія цього чоловіка звалила б з ніг людину вдвічі молодшу, але навіть володіючи такою енергією, на поезію часу не вистачало. А вже багаторічне ведення коректи газетних статей наша громада могла йому таки "простити", і затруднити його цінний талант якось інакше. Варто б підрахувати, як часто згадано в тих статтях, що їх правив Кравців, "нашого великого генія Івана Франка" — того Франка, який за коректою всяких ефемерних статей остаточно спалив і талант і здоров'я, бо в тодішній галицькій громаді не знайшлося для нього гіднішого заробітку.

знаємо з раніших творів) призначення кохання це шлюб родина, а призначення дівчини це материнство, а згодом провід над родом — глибинна тема цього сонетного вінка це прославлення і канонізування інституції роду. Це ж бо Прамати роду, що прийшла в гості на весілля із вирію, одягає молоду в шлюбний наряд — немов у вербну корону — що, як і сама верба, символізує рід:

*Мов у корону вербну сімсот-гілля,
рясноту, наче сонце променисту,
тебе вдягає повагом врочисто
Прамати Роду Твого із Поділля.*

А в іншому сонеті читаємо:

*Я в батьківський весільний дар сплітаю
із побажанням щонайглибшим, щирим
живі послання прадідної віри,
благословення Роду, що безкрайї.*

І вінці, материне серце порівнюється до сонця вітчизни. Отже, як уже згадав Лавріненко, ідеться тут не тільки про доню, чи тільки про родину, чи навіть тільки про рід — а про цілий народ. І справді, в образи природою купаного дитинства і зростання дівчини вплетені образи розпачу війни, трагедії еміграції, горя розбитого, але і вічно живого, народу.

Процес росту поета-майстра — себто, процес звужування і поглиблювання таланту — покищо закінчений. Коло замикається проголошенням сили мітичного минулого в *Глосарії*, силу роду в *Дзвениславі*, сили мистецтва в *Зимозелені*. Майстерна поезія Богдана Кравцева утверджує вічну циклічність часу, вічне коло Хорса з його щорічним вмиранням та щорічним воскресанням — остаточну перемогу мітичного часу над історичним часом, перемогу кругів над лініями.

В цій статті я говорив про *розвиток* поета Кравцева, про його творчий рух *уперед*. Але чи справді це тільки рух уперед, чи справді тільки лінії кораблів? Вже у перших збірках Кравців посіяв те, що тепер такими повними пригорщами збирає. Отже, до певної міри сам його розвиток це також коло, коло Хорса, в якому найновіші твори ведуть до початку, в якому джерело завжди присутнє.

Сьогодні представники не тільки "точних", але навіть "най-

точніших” наук виступають проти мислення у комітетах та бригадах. Також, ніякий справді *сучасний* учений вже не скаже, що не важливо *як* писати, а важливо, *що* писати. Як твердить, між багатьма іншими, славетний англійський біолог Карл Поланій у книзі *Personal Knowledge* — стиль мислення і мовлення це дзеркало особистости, а особистість дослідника мусить бути присутня у всяких дослідах, якщо вони мають бути справді *плодотворчими*. Стиль і зміст написаного розриває надвое хіба журналіст при щоденній газеті, який мусить писати стандартною словесною жвачкою. Отже, стиль *значить*.

Поглянувши на цю проблему з трохи іншої точки, пригадуо читачам, що вже в тридцятих роках Кеннет Бирк говорив про мову як символічну дію. Сама мова, а особливо поетична мова, це дія, яка так чи інакше впливає на світ, де дії так швидко стають словами, а слова діями. Завдання поета (а вченого і поготів) — пильнувати, щоб його слова були людяними словами, а не огидними словами пропаганди і ненависти, бо ж мова має на людей *моральний* вплив: стиль і структура твору, що сама собою висловлює “зміст” — нагадує людині про порядок і гідність, які мусять завжди залишитися її духовою спадщиною, якщо вона хоче залишитися людиною.

Вже сам факт поезії у вільному світі — не “модерної” чи “консервативної”, а *справжньої*, як творчість Кравцева — це найуспішніший засіб протиставлення гідоті насильства думки, гідоті концтаборів і тюрем, тій гідоті, яка знову густою рідиною тече до нас із Сходу. Вона перевтілюється (як вона завжди мусить) у безстилевість газетних віршилищ, де присутність ненависти і брехні чорним променем вбиває (як вона завжди мусить) найглибші джерела справжнього творчого стилю. Цьому насильству гідної мислі, а тому і насильству стилю, мусять тепер піддаватися навіть найкращі радянські письменники, так стаючи під найжахливіший із розстрілів. Бо ж там, де починається брехня, себто насильство слів — мусить починатися стрімке спадання якості слів, себто стилю. Подумаймо: нацизм насправді не дав світові ніодного доброго поета — своїх “світочів” нацисти крали із попередніх поколінь, або ж вербували старих і вже безсилих поетів. Теж серед фашистів не народився ніодин добрий поет: ті, що перейшли на бік фашизму, були поетами із зформованими творчими обличчями (переважно із середовища футуризму) і за час своєї фашистівської кар’єри

нічого вартісного у свій дорібок не внесли. Тичина, можливо навіть і свідомо, різким упадком свого таланту сигналізував сучасному і майбутньому читачеві ту страшну небезпеку, яка загрожувала його душі. А нинішні радянські журнали це просто-напросто дивовижно точний барометр, де якість поезії негайно віддзеркалює загрозу від поліційного блекджека. Створюється враження, що поезія сама бунтується проти ув'язнення, не зважаючи навіть на свідомі бажання свого зацькованого творця.

Отож, не конче потрібні вірші про зброю і зрив. Потрібні просто вірші, навіть вірші далекого Горація, а вони самі собою стануть ліками проти зарази найглибших фібрів серця. Замикається колом ще одне протиставлення у творчості Кравцева, що на нього вже у заголовку статті "Між Каменою і бойовою стійкою" вказав Юрій Лавріненко. Лавріненкове протиставлення зникає: слабка-всесильна Камена, вічножіночий символ творчості, стала на бойову стійку і боронить нашу людську гідність успішніше, ніж смертоносний спис святого Юрія.

Український Інститут Модерного Мистецтва в Чікаго

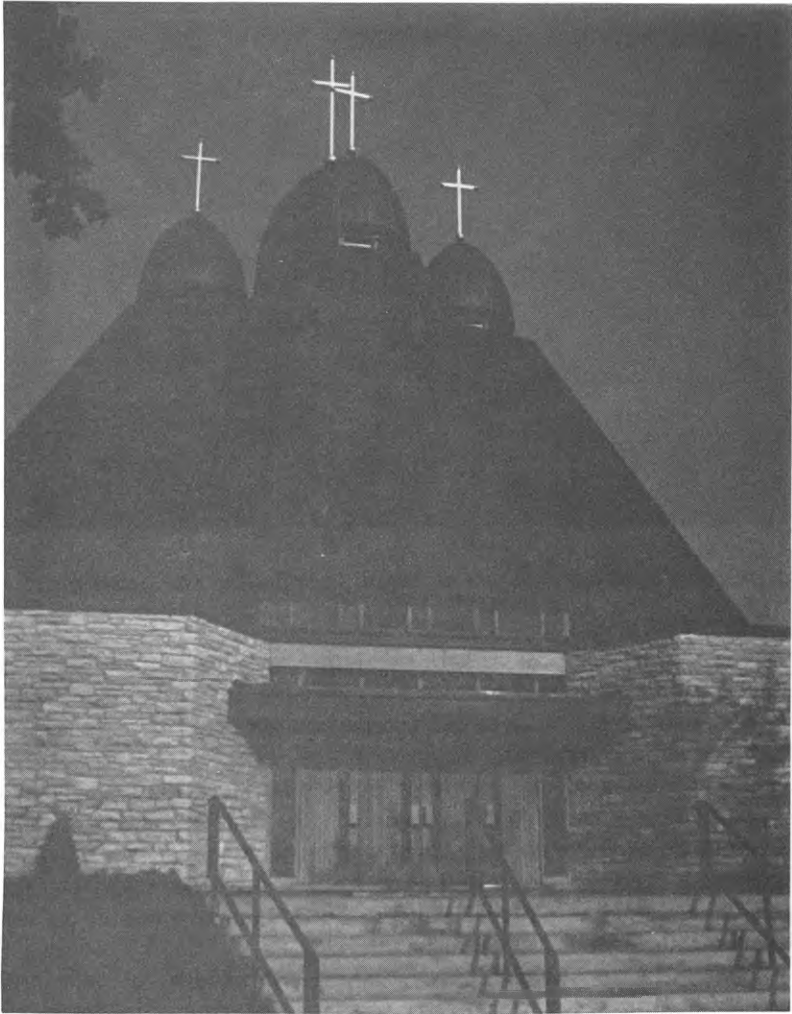
Основоположники Українського Інституту Модерного Мистецтва заплянували, вже при заснуванні цієї інституції, акцентувати більш авангардні вияви в українському мистецтві. Вони ставили собі теж завдання познайомити з українським мистецтвом американських глядачів та критиків, з одного боку, і наблизити авангардне мистецтво до українського глядача, з другого. В програмі діяльності передбачали також, що деякі виставки Інституту будуть відбуватися по інших осередках.

В чисто економічній площині, кожному ясно, що існування Інституту мусить бути залежне від позаінституційної економічної бази. Фінансова допомога, яку Інститут дістає від звичайних членів, членів добродіїв та членів фундаторів, не є достатньою для устійнення активності та поширення запланованих програм. Як знаємо, досі голочними фундаторами були та є панство Хрептовські.

Як видно з каталогів виставок (гарно, до речі, оформлюваних) із понад дволітньої активності Українського Інституту Модерного Мистецтва, організатори виставок безумовно фаворизували здебільшого авангардні прояви українського мистецтва. Конкретніше, каталоги вказують на тільки один напрямок авангардного мистецтва, а саме безпредметний. Тут треба зазначити, що безпредметне мистецтво є тепер тільки одним (і вже історичним) із проявів авангардності в мистецтві. З каталогів помітно також, що наголос на безпредметність особливо сильний у виставках скульптури, яких в Інституті було порівняльно багато. Навіть групові виставки вказують на перевагу зацікавлення безпредметним світом.

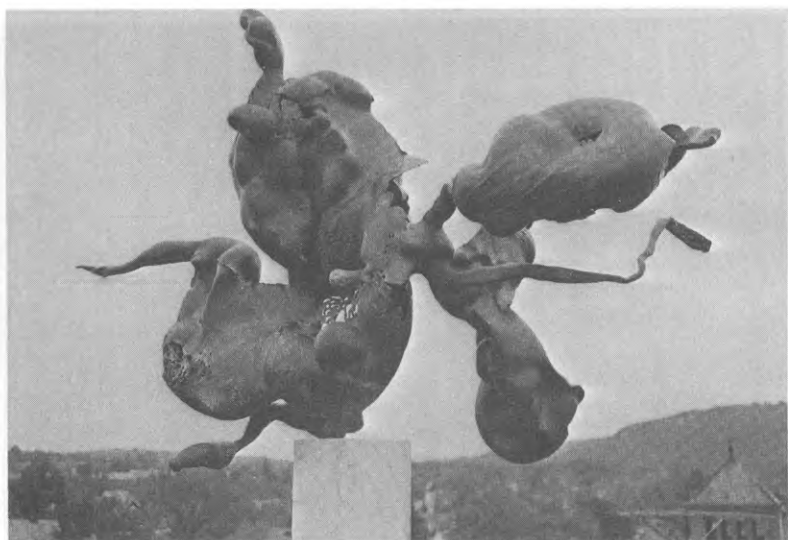
Каталоги говорять теж про високий рівень виставок Інституту. Таких виставок, безумовно, бракує в інших українських центрах, включно із Нью-Йорком, тому шкода, що задумані мандрівні чи пересувні виставки, заплановані Інститутом, ще не були здійснені.

Була задумана також книжка про українське "модерне"

Радослав Жук: Церква Пресв. Евхаристії, Торонто — 1967

мистецтво, яка, очевидна річ, потребує більших фондів. Включивши в програму виставок Інституту всі напрямки в українському сучасному мистецтві, які, можливо, більш доступні українським глядачам, і затримуючи при цьому високий рівень,

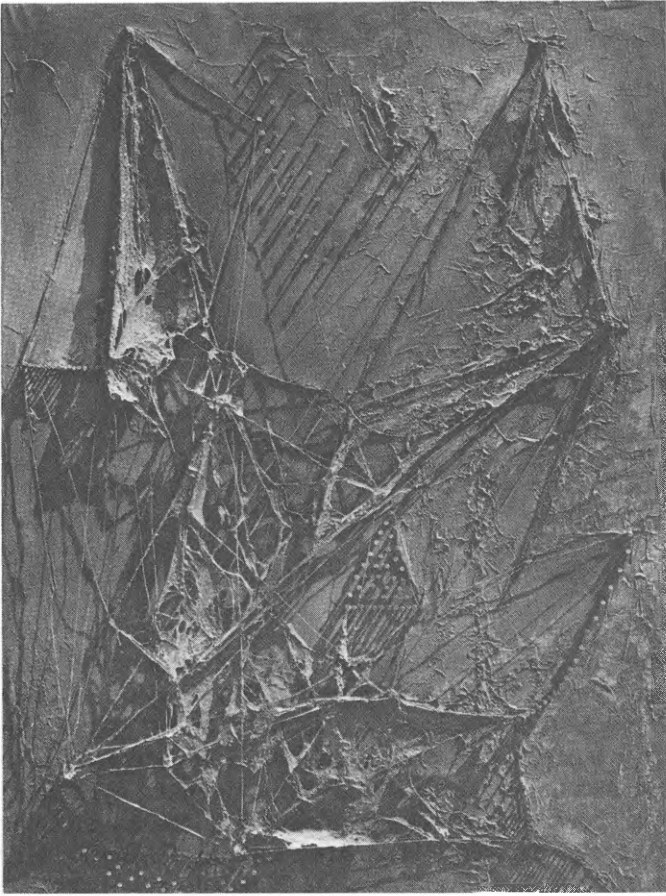
Олександр Гуненко : Велика скульптура із бронзи (без назви),

можна б було розв'язати частинно проблему фінансів (у ширшому зацікавленні такими виставками). До речі, таке ширше поле діяльності є в сфері активності інших інститутів чи музеїв "модерного" мистецтва. Твердження в каталозі з найновішої групової виставки, що Інститут "не має на меті популяризувати якийсь один стиль чи напрямок", є, мабуть, показником можливого поширення бази діяльності. Доступніші виставки та поширена база активності притягнули б для Інституту більше співпрацівників, що відтяжило б таких відданих одиниць як д-р Хрептовський та В. Качуровський.

Важлива в культурному житті українців в Америці активність Інституту, організатори якого влаштовували виставки багатьох, вартих уваги, мистців та започаткували документацію про їхні праці у формі каталогів, не повинна припинитися.

Український Інститут Модерного Мистецтва зумів уже притягнути увагу американської мистецької критики, яка дала багатьом виставкам дуже позитивну оцінку. Таких успіхів, мабуть, не мала жодна постійна українська мистецька інституція в Америці (тільки в Канаді ситуація дещо краща).

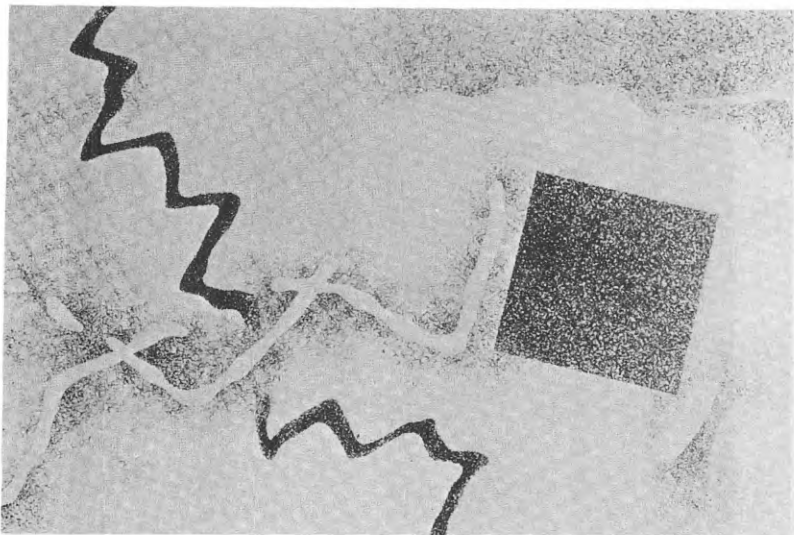
Я особисто не мала ще нагоди відвідувати виставки

Адріянна Лисак: "Павутиння вікінгів" (рельєф).

Інституту, тому неможливо мені обговорювати їх. Можу тільки зробити деякі зауваження на підставі каталогів.

З каталогів видно, що однією з цікавіших виставок Інституту була групова виставка "П'ять канадських модерністів" (Ігор Дмитрук, Едвард Зеленак, Петро Колісник, Рональд Костинюк, Давид Саміла — вересень-жовтень 1972) з речевим вступним словом Марії Охримович. Виставка, мабуть, була успішна особливо тому, що в ній було ідейне та стилістичне споріднення експонатів.

Ігор Дмитрук: "Простірні Форми I" (олівець, 1973)

Напевно тяжко з повним успіхом здійснити такий проєкт, як виставка творів Архипенка (лютий 1973), беручи до уваги, що організатори цієї виставки не мали доступу до важливіших скульптур мистця. (До речі, з каталогу виставки бачимо, що на ній переважали літографії). Все ж ця виставка була важливим проявом, бо ж ретроспективна мандрівна виставка Архипенка 1967-69 років, започаткована Мистецькою Галерією Міського Університету в Льюс Анджелес, не зупинялася в Чікаго.

Шкода, що виставка надзвичайно цікавих архітектурних проєктів Ростислава Жука (травень-червень 1973) не була пересувною. Його твори особливо мало відомі в США. Це також можна сказати про скульптора Константина Мілонадіса (листопад-грудень 1973), витончені праці якого віддзеркалюють важливе зацікавлення мистецтва 20 ст., а саме експресію кінетичності.

До інших виставок Інституту належать одноособові канадців Ігоря Дмитрука (січень-березень 1974) та Рональда Костинюка (вересень-жовтень 1973), як також виставка Михайла Урбана (березень-квітень 1973) і не надто відомого цікавого скульптура Олександра Гуненка (квітень-травень 1974).

Треба сподіватися, що Український Інститут Модерного Мистецтва зможе дістати підтримку від ширшого українського загалу на продовження та поширення активності та для здійснення таких надзвичайно важливих задуманих проєктів, як мандрівні виставки і публікація книжки про "модерне" українське мистецтво.

Аркадія Оленська-Петришин

НА ПОЧАТКАХ УКРАЇНСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ (ІХ)

Юрій Лаверіненко

ІХ. В БОРОТЬБІ З "АРАКЧЄВЩИНОЮ" НА УКРАЇНІ

"Ви й Аракчєв, ви стоїте в дверях протилежних цього царювання, як генії добра і зла".

Слова О. Пушкіна М. Сперанському (одномумцеві Каразіна).

"єдина вірна метода — і є преображенські катівні, метода Петра І, Бірона, Аракчєва. Ось чому Олександр І нічого не зробив з Каразіном і Сперанським — а, дійшовши до Аракчєва, на ньому і зупинився"... "стирається за страшною тінню Аракчєва".

О. Герцен, Імператор Александр І и В. Н. Каразин.

"Я не вспокоюсь! Що раз зробилось, тому незробленим не можна бути!"

М. Костомаров, "Пантикапея" (балада).

"Моя доля повинна бути запроторення за Байкал... або смерть із зброєю в руках"...

В. Каразин "Из записок до графа В. П. Кочубея".

1. Од війни зовнішньої до війни внутрішньої

Період масового державного терору — "аракчєвщина" набіг на час народження і перших успіхів харківської журналістики (1816-25). Цікаво, що з ростом і нищенням тих перших періодиків — суспільних голосів України розгорталася зудари Відродження з "аракчєвщиною". Війна була як війна — ідейна і збройна. Оголосив її після перемоги над Наполеоном сам імператор Олександр І такими словами: "Зовнішніх ворогів надовго ослаблено, будемо боротися з внутрішніми ворогами". Одні з перших ударів упали на тих українців, що, здобувши вплив при троні, стали рушіями "європеїзаторських" реформ

перших "ліберальних" років правління Олександра І. Сперанського вислано із столиці в 1812 році. Його спільника праці — Каразіна вислали ще кілька років раніше (1803-1804). Час "опали" Каразіна підозріло збігається з часом приходу до впливу і влади при троні Аракчеєва, справжнього великороса, співтворця і фанатика традиційної для Москви центродержавної догми "офіційної народности".*

---

*Олексій Андрійович Аракчеєв (1769-1834). Всеволодний царський ставленик 1815-1825 років. Син дрібного великоруського поміщика купецького походження (Тверської губернії). Початкова освіта — дома в сільського дячка. В артилерійському інженерному корпусі вивчив артилерію (пізніше прислужився до поліпшень російської артилерії). Своєю виконною акуратністю здобув репутацію зразкового службовика, дістав чин поручника армії і став артилерійським офіцером Гатчинських військ наслідника престолу князя Павла. Майбутній шизофренічно жорстокий деспот вподобав у Аракчеєві яскраво виявлені прикмети вірного хазяїнові, нещадного до всіх інших "бешенного булдога" із "завогненим виразом очей". Павло І відкрив двері для кар'єри Аракчеєва, обдарував чинами, орденами і маєтком Грузіно та ще й заповів синові престолонаслідникові Олександрові І на "вічного друга".

Діставши в свої руки збірний батальйон Преображенського полку, Аракчеєв взявся за муштровку підвладних, осипаючи офіцерів вуличними лайками, а солдатів киями. І так перестарався, що навіть божевільно-жорстокому Павлові І цього стало забагато і він звільнив Аракчеєва з висилкою із столиці.

Олександр І, зійшовши на немилий йому трон і втомившись нелюдською владою, згадав про заповідженого батьком "вічного друга", Аракчеєва, приблизив його до себе і зробив своїм ставлеником. Безмовним догідництвом Аракчеєв здобув собі безмежне довір'я царя, зумів, на спілку з митрополитом Серафимом та іншими реакціонерами, усунути всіх своїх конкурентів за вплив на царя. Ще від 1808 року, будши військовим міністром, Аракчеєв уже з 1815 року зосередив у своїх руках керівництво Державною Радою, Комітетом міністрів і "Собственною его императорского Величества канцелярією", був єдиним доповідачем цареві за всі відомства, включно з Св. Синодом. Провадив політику крайньої реакції, поліцейського деспотизму і грубої воячини. Пушкін висловив думку багатьох сучасників про Аракчеєва епіграмою: "всеї Россії притеснитель...полон злобы, полон мести, без ума, без чувств, без чести"... В 1817 році імператор призначив Аракчеєва головним начальником "військових поселень". Це була дуже хибна ідея, навіть Аракчеєв початково був проти неї. Але ж ця ідея належала самому цареві. Догідництво цареві було для Аракчеєва вище всіх вартостей; і він захопився військовими поселеннями більше за царя та так виконав і перевиконав ідею царя, що довів її до абсурду з великою шкодою для кінцевої долі трону. Проте, аракчевщина була такою органічною для вікового московського комплексу обожування абсолютної державної влади і царя, що після смерті Аракчеєва байдужий до нього Микола І продовжував аракчевщину. Радикальний реакційний тероризм Аракчеєва ("наш російський Марат", сказав про нього в спогадах Вігель) сприяв появі російського революційного тероризму. ("Аракчеєв", *Большая Энциклопедия, том I*, СПб. — Ляйпциг,

2 *Каразин contra Аракчєєв*

Вже у свідомості сучасників (див. мотто з Пушкіна і Герцена) Каразин (із Сперанським) — і Аракчєєв являли контраст, символи двох протилежних історичних сил. Коли Каразинові дали в Зимовому Палаці кличку маркіз Поза, то історія дає Аракчєєву ім'я герцога Альби — обидва супротивні персонажі з трагедії Шіллера *Дон Карлос* (див. розділ "Маркіз Поза") живий лицар свободи і залізний деспот, "генії добра і зла", мовляв Пушкін. А, проте, не варто й не цікаво робити з Каразина янгола, (він не міг бути янголом хоча б тому, що був активним політичним діячем в "часи підлі і жорстокі"). З другого боку, Аракчєєв не був дияволом ані таким собі дурником, бо поборов першорядного придворного лиса князя А. Н. Голіцина та інших вельможних конкурентів за вплив на царя, в тому поवाल був тимчасового й популярного, майже легендарного, Суворова; провадив корабель імперії понад десятку років. Залишається загадкою, чому він, зненавидівши і поваливши Каразина, не знищив його фізично? Секрет не в самому Аракчєєві, а й у тому, що Каразин був "муж, а не мученик", майстер гри речей можливих.

Але саме оця об'єктивність і не дає права закривати очі на різкий контраст — Каразин і Аракчєєв.*

---

*1902. Библиографический Институт (Мейер); В. Якушкин, *Сперанский и Аракчеев*, Москва, 1916; В. Ф. Чиж. "Психология злодея (граф Алексей Андреевич Аракчеев)", *Вопросы философии и психологии*, март-апрель 1906, стор. 1-59; Д. Багалея, *Опыт истории Харьковского университета*, том 2, Харків, 1904, стор. 26-33).

*Уже зовнішні риси образу обох являють цей контраст. У Каразина "спокійний, проникливий зажурений погляд". Аракчєєв "середнього росту мав вигляд суворий, очі вогненного блиску, великі відсторчені вуха з прирослими примочками" (В. Ф. Чиж, згадана праця, стор. 5). Навіть їхні матері являють контраст: Каразина виховувала одна з найкультурніших шляхетних жінок свого часу (його мати славного давнього козацько-аристократичного роду "панів-хмельничан" — Варвара Ковалєвська (див. розділ "Земля і рід"). Аракчєєва виховувала малопописьменна, сухо-педантична мати невідомого роду, а вчив Аракчєєва змалку темний сільський дячок арифметики й грамоти. Арифметику засвоїв, а грамоти не любив і ніколи не навчився грамотно писати. Навіть маєтки їх являли той самий контраст: село Кручик Каразина і село Грузіно Аракчєєва. Каразин перетворив своїх власних селян на "вільних хліборобів", Аракчєєв запровадив режим "військових поселень", челядь з розпуки вбила його жорстоку наглядачку, за що Аракчєєв так жорстоко помстивсь, що сам захворів невилгою.

Важливіше за всі деталі контрасту вдач двох особистостей те, як цей контраст виявлявся в їх політиці. Усунувши Каразіна з кабінету імператора, Аракчєєв заповзвся знищити наслідки впливу Каразіна на дії монаршого трону. Відновлено "тайну експедицію", скасування якої домагався Каразін, замість проєктованого Каразіном царського указу "про вільних хліборобів" форсовано державне кріпацтво "військових поселень"; цензуру (доручену за проєктом Каразіна університетам) віддано в руки новоутвореного в 1811 році міністерства поліції; заініційоване Каразіном міністерство освіти перетворено на міністерство духовних справ і освіти ("міністерство затемнення" — кепкували сучасники).

Каразін переніс свою діяльність на Україну. Аракчєєв наче йде слідом за ним і зосереджує свої "військові поселення" порівняно найбільше на Україні, насамперед у тих трьох губернях, що зібрали рішальну суму добровільних пожертв на створення Харківського університету (Слобідсько-Українська, Катеринославська і Херсонська). На території заініційованої Каразіном Харківської учбової округи Аракчєєв утворює округу військових поселень з центром коли не в самому Харкові, то під самим Харковом — у Чугуєві. Особливо дошкульними були удари по Каразінському університеті в Харкові: таємний арешт і вивіз професора Шада за кордон, спалення його видрукованих у Харкові філософських праць, фактичне скасування університетського статусу з гарантованою ним автономією і самоуправою. Під цим натиском кращі професори розбіглись хто куди. За словами проф. Д. Багалія Харківський університет доведено до "розумового паралічу".

Аракчєєв переслідував Каразіна й особисто. Хоч Каразін діяв дуже обережно, вдаючи, що його ніщо тепер не цікавить, крім його наукових зайнять та досвідів у власній великій бібліотеці, в лабораторії, метеорологічній станції свого маєтку, — та Аракчєєв через шпигунську сітку заглядав у саму душу діяча. Щоб підірвати його авторитет у Слобідській Україні — Аракчєєв через підвладний йому св. Синод проголошує в харківській катедрі ім'я Каразіна, як непевної людини, що нею займається "тайная експедиція".*

*Пізніше Каразін протестував проти цього в листі до Миколи I: "Кожний міг би, показуючи на мене пальцем, порівнювати мене з Мазепою і Пугачовим, бо про них тільки лунали в храмах ганебні проголошення" (Н. Дубровін, "Граф Бенкендорф и В. Н. Каразін", *Русская старина*, 1903, том 114, стор. 21).

В цих умовах у Каразіна вирвалися слова, що їх подано в мотто до цього розділу. Їх сказано в момент відчаю. Взагалі ж Каразін у своєму активному романтизмі світопізнання і життєтворчості був особистістю сильнішою за особистість Аракчеєва, який при всій своїй могутності побоювався Каразіна і тиснув на нього. Зрештою молодший від Каразіна на 6 років — Аракчеєв помер раніше за нього на 8 років серед вже згаданої вище кривавої колотнечі в його власному домі в Грузіно.

Поминаючи багато інших характеристичних деталей, не можна поминути спроби Аракчеєва відібрати від стародавнього Києва на своє Грузіно міт про місію і благовістя апостола Андрія Первозванного на Київських горах. *

Василь Каразін не стерпів цього типово аракчеєвського нахабства і науково спростував витівку Аракчеєва у статті, написаній у формі листа до Аракчеєва, і опублікував її в *Украинском Вестнике* за 1816 рік.**

Важливий конфлікт політики Каразіна з політикою Аракчеєва відбувся і на терені основної соціально-політичної проблеми сторіччя — звільнення селянства із кріпацького рабства. Для Каразіна звільнення селян було (поруч заснування Харківського університету із статутом автономії та самоуправи та з власною друкарнею і цензурою) — першорядним завданням. За підготовленим Каразіном проектом видано 1803 року царський указ про "вільних хліборобів". Указ дозволяв поміщикам звільняти кріпаків за викуп селами або поодинці з обов'язковим наділенням землею на правах власності. За переписом 1859 р. "вільних хліборобів" було на Україні 10 687 чоловічої статі ("Вільні хлібороби", *УРЕ*, т. 2. 1960, стор. 462)***

*Аракчеєв твердив нібито апостол Андрій Первозваний достеменно припливав до його села Грузіно, на "доказ" чого поставив тут у церкві статую апостола з написом на її фризі: "Нехай буде благословенна країна сія віднині і довіку" (В. Ф. Чиж, *Психологія злодея*) граф Алексей Андреевич Аракчеєв", *Вопросы философии и психологии*, март-апрель 1906, стор. 29. З посиланням на *Русскую старину*, 1871, стор. 552.

**Не маючи доступу до відповідного числа *Украинского Вестника*, подаю цю позицію, як її описано в книжці Г. П. Данилевського *Украинская старина*, X. 1866, стор. 155-156: "Письмо к графу А. А. А. (Аракчееву) относительно одного російского исторического анекдота". (Пометка в концe: В. К. — 12 ноября 1816 г., Село Кручик"). В *Украинском Вестнике* на 1815 г. стор. 265-279. Касательно жизни апостола Андрея Первозванного".

***Про "вільних хліборобів" — див. у Михайла Слабченка, *Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX ст.*, том I і II, Одеса, 1925 і 1927;

В цій ідеї Каразин ще раніше сам перетворив своїх кріпаків на вільних хліборобів, а пізніше описав цей свій експеримент у статті в *Українском Вестнике* (1818), а ще два роки пізніше започатковує серед слобідсько-українських поміщиків "Товариство для полегшення становища селян і поступового звільнення з рабства".

Аракчєєв провалив цей почин. Неначе навпереріз каразинській боротьбі за "вільних хліборобів" — Аракчєєв форсує в Україні "військові поселення" — цю пекельну форму удержавлення кріпацтва.

3 Військові поселення і повстання на Україні

Військові поселення задумано не спеціально для України. Було їх досить і в етнографічній Росії. Аракчєєв ніби з якогось поліцейського ентузіазму, принциповости чи догідництва нещадно запроваджував військові поселення також у районі власного маєтку Грузіно, Новгородської губернії. Перше військове поселення утворено в 1810 році в Білорусі (Могилівська губ.).

Але згодом Аракчєєв (уже в ролі головного начальника військових поселень) зосередив акцію переходу на військові поселення порівняно найбільш на Україні, і тут запровадив суворіший режим. Як уже згадувано, Аракчєєв постарався найбільше обсадити військовими поселеннями саме ті три українські губернії, що прилучились до громадського каразинського руху за уфундування Харківського університету: в самих Слобідсько-Українській, Катеринославській і Херсонській губерніях поселено 19 полків російської армії, тоді, як на всю етнографічну Росію поселено тільки 12 полків (в Білорусі 6 полків).*

розділи "Вільні хлібороби", стор. 153-157 та "Українські проєкти визволення селян", стор. 277-285. Тут зазначено, що ініціатива в цій справі "виходила з договору між поміщиком і селянами, як *те практикував Каразин* (курсив мій, — Ю. Л.). Договір той мав бути вільним від втручання-державної влади" (стор. 153). Проф. Слабченко у зв'язку з цією акцією цитує донесення Малоросійського губернатора Куракіна, в якому написано:

"Силою указу Сенату за 2 липня 1803 р. ... малоросійський народ, бувши підюжуваний тамошніми юристами, цілими селами піднявся на подачу прохань про *відискання козацтва* (курсив мій, — Ю. Л.), і багато з них уявили, що, подавши прохання, можна вже й не слухатись поміщиків" (стор. 155).

Слабченко коментує донесення Куракіна так: "В Лівобережжі указ викликав рух серед селянства, що шукало прав козацтва" (там само).

*А. С. Лыкошин, "Поселения военные", *Энциклопедический Словарь*, вид. Брокгауза і Ефрона, том XXIV, СПб, 1898, стор. 664. Далі посилання на цю статтю скорочено: Ликошін, стор...

Василь Каразин протестував в листах до імп. Олександра І (передавав листи через двох князів — українця кн. В. П. Кочубея і поляка кн. Адама Чарторийського). Натякаючи в тому і на аракеєвські переселювання з розривом родин, Каразин пише: "багато тисяч народу, запроданих мов робоча худоба підрядчиками, вопіють до неба і, згадуючи своїх нещасних дружин і дітей, залишених за 700 і більше верст на нужденних нивах в самотності, із сльозами благословляють ім'я государя".*

Каразин не випадково згадав про дітей. Ситуація дітей у військових поселеннях була дійсно розпачлива. При переселюванні селянам не давали забирати з собою дітей віком менше 10 років і прижитих раніше — до включення батьків у військове поселення. У військових поселеннях дітей від 7 до 12 років відривали від батьків то на роботи, то до примітивної військово-поселенської школи, то до майстерень, то до військової муштри. З 18 років синів зачисляли на службу в батальйони й ескадрони. Режим військових поселень виглядає в описі дослідника

Військові поселення (1810-1857) запроваджені в часи аракеєвщини стародавня особлива форма організації армії у рабовласницькі і фєвдалні часи, солдати поєднували військову службу з сільсько-господарською працею.

В даному випадку військові поселення являли форму удержавлення кріпацтва, приборкання антикріпацьких прагнень кріпаків, загальний затиск терористичного режиму. За Аракеєва військові поселення творено, з одного боку, шляхом поселення частин російської армії в певні населені пункти. А, з другого боку, у військові поселення включалося насильно кріпаків не раз із переселюванням їх на далекі інші краї в новобудовані за похмуракасарним зразком поселення. Проф. Іван Крип'якевич подає кількість переселених на "кількадесят тисяч людей" (Іван Холмський, *Історія України*, Мюнхен, НТШ, 1949, стор. 302). При цих гвалтовних переселюваннях часто розривалося родини. Військовизовані кріпаки мали виконувати всі звичайні сільськогосподарські роботи, а, крім того постачати в склади армії харчі й фураж, утримувати в себе в хаті трьох солдатів. Терени військових поселень вилучалося з-під цивільної влади. Виселювано з них і менших поміщиків з перенесенням чи перебранням казною садіб. В Слобідсько-Українській губернії 59 таких землевласників повинні були перенести свої доми за межі округи військових поселень. Воєнне начальство військ. поселень було наділено необмеженою виконавчою і судовою владою, без його дозволу селянин не міг відлучитись із села, ані навіть одружитись. В незручній військовій уніформі кріпаки ходили шерегами під командою на польові й інші роботи (Лькошин, стор. 664). "Військові поселення поділялось на "північні" і "південні"; в останніх (тобто, на Україні), начальником був граф Вітт, (див. "Военные поселенія при графе Витте", *Древняя и новая Россия*, 1880, ч. 7).

*Н. Тихий, "Василій Назарович Каразин (Его жизнь и общественная деятельность)" *Киевская Старина*, 1905, іюнь, стор. 349 (останні слова в цитаті явно іронічні).

так: "Дріб'язкова регламентація всіх деталей щоденного побуту військових поселенців залишала їх під вічним страхом відповідальності; за найменші провини на винних падали тілесні карі; систему фронтового навчання було побудовано на битті, у військових поселеннях "споживано" цілі вози дубців ("розгі") і шпіцрутенів. Всі військово поселені працювали безнастанно і цілі дні були під наглядом начальства. Діти поселенців залежали більше від начальства, ніж від батьків, перебуваючи більшість часу в школі і на навчальному майдані, дочок видавали заміж за призначенням начальства. Тому, що Аракчєєв, головний начальник всіх військових поселень, вимагав від місцевих начальників тільки зовнішнього порядку, він не міг припинити поголовний грабунок у військових поселеннях" (А. С. Ликошин, цит. праця, стор. 668-669).

Начальником військових поселень в Україні був граф Віт. Про нього дослідник зазначає: "Граф Віт ще менше звертав увагу на становище поселенців" (там само, стор. 669).

Як бачимо, військові поселення являли собою дійсно нестерпну форму державного кріпацтва. Вони помножували страхіття кріпащини на страхіття аракчєвської муштри і солдатчини, несли українському селянинові цілковиту руїну життя, злидні... — ніч відчаю. Боротись проти них було трудно, бо виглядало так, ніби Аракчєєв наново окупував "козацьку націю", довів на території України російську армію до ста тисяч (І. Холмський, *Історія України*, Мюнхен, НТШ, 1949, стор. 302).

Збройний повстанський рух, хоч як безнадійний, був неминучий. Виник він саме на території двох утворених Аракчєєвим на Україні округ військових поселень — Харківської і Києво-Подільської; (в останній діяв в 1813-35 рр. легендарний Устим Кармелюк, відданий за кару в аракчєвські солдати й муштру — повстав, приєднуючи до своїх виступів часом до 20 000 селян (Холмський, стор. 308).

Повстання були й у військових поселеннях в Росії, але тут вони були зв'язані з пошестю холери і здебільша мали характер "холерних бунтів" (в Новгородській губ. били насамперед фельдшерів і лікаря, як свідчить цитований вище Ликошин, стор. 669). Повстання на Україні (Бузьких козаків, Чугуївське, на Катеринославщині, Шебелинське) були скеровані проти затіяних

урядом військових поселень, в них траплялись навіть вимоги "повернення козацьких прав". Таким було хронологічно перше повстання Бузьких козаків.*

Найбільш занепокоїло Петербург Чугуївське повстання 1819 року. Чугуїв колишне сотенне місто, 22 версти від Харкова, в 1638 році місце осідку і боїв запорізького гетьмана Якова Остряниці. Аракчєєв утворив у Чугуєві центр округи військових поселень. Чугуївські повстанці поставили вимогу скасувати військове поселення, звільнити селян від обов'язкових поставок російській армії харчів і фуражу. Місцеві частини відмовились воювати проти повстанців. Тоді військовий міністер Аракчєєв послав проти Чугуєва два піхотні полки і дві артилерійські роти з 12 гарматами. Цей наступ не зломив повстанців, навпаки — до них приєднались військові поселенці Таганрозького полку, що також був розташований недалеко Харкова зі своїм штабом у слободі Балаклея. Затривожений уряд послав проти Чугуєва ще два полки регулярної армії. До Харкова приїхав сам Аракчєєв і спішно утворив тут "Комітет по случаю беспорядков". Аракчєєв особисто керував і придушенням повстання, і масовими езекуціями повстанців. З місця цих подій Аракчєєв написав докладні звітні листи в Петербург імп. Олександрові І. Одержав відповідь від царя. Ці листи двох найвищих керівників російської імперії про Чугуївське повстання і аракчєєвську розправу — як промовисті історичні документи, заслуговують на увагу.*

---

*Сталось повстання 1817-18 років в окрузі колишнього Бузького козацького війська, де відставний капітан Барвіновський запевнив козаків, що за жалуваною грамотою Катерини ІІ військо не може бути перетворено на військове поселення. Щось із 500 козаків під проводом Бабиченка і Гетьманенка вступили в місто Вознесенськ, щоб силою взяти відібраний козацький прапор. Ця подія стала сигналом до загального повстання Бузьких козаків. Тільки зосередженням 10 000 російських військ повстання було придушено. До страти засуджено 64 козаків (Ликошин, стор. 669; УРЕ, том 2, 1960, стор. 138).

*Недоступні мені тексти тих листів докладно зреферовано в книжці В. Якушкіна *Сперанский и Аракчєєв*. Подаю в дослівному перекладі виклад тих листів у Якушкіна:

"Аракчєєв описував усе імператорові Олександрові в дуже цікавому листі. Аракчєєв описував спершу недосконалості людської природи, писав про (свій) християнський настрій та ін. Але він все ж таки вирішив покарати злочинців задля загального добра, проти свого бажання. Він прирік 275 чоловіка "к лишенію живота" — саме до покарання шпіцрутенами, до проганяння "сквозь строй в тысячу человек" по чотири рази. Далі Якушкін дає таку цитату з листа Аракчєєва:

Листи Аракчєєва й Олександра I — клясичні документи епохи "офіційної народности" початку XIX ст. В них найбільшу жорстокість старанно примазано елеєм псевдохристиянського благочестя. Злочинний деспот називає злочинцями героїв опору його злочинам. Вважає жертвою своїх катувань себе, а не закатованих ним мучеників. "Ляклива жорстокість" (так називав Герцен Аракчєєва), може, щоб виправдати свої чугуївські жорстокі катування, визнати повстанцям героїчну незламність навіть перед лицем мук і певної смерті. Применшує число забитих на смерть шпіцрутенами з 20 до "кількох", замовчує, що схоплено було 2 000 повстанців, що після всіх і всяких катувань 400 повстанців, у тому 29 жінок, загнано на каторжні роботи в Сибір ("Чугуївське повстання 1819", УРЕ, том 16, 1964, стор. 430-431, на підставі документальної монографії: О. Гуржій, *Боротьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту*, Київ, 1958; див. також Іван Ільєнко, *Григорій Квітка-Основ'яненко*, Київ, 1973, стор. 139 — про прибуття Аракчєєва в Харків).

"визначену кару виконано у Чугуєві 18 серпня і до нього приведено з Вовчанська всіх арештантів та із Змієва найголовніших бунтівників, при покаранні були присутні і всі арештанти, що їх тримано в Чугуєві, і депутати, що були в мене в Харкові. Запеклість злочинців була така, що з 40 чоловіка троє, покаючись за свій злочин, просили помилювання, їх зразу ж і прощено, а 37 покарано, але сія кара не подіяла на решту злочинців... По закінченні покарання запитано було всіх непокараних чи вони каються за свої злочини і чи припинять своє буйство? Але вони одноголосно сіє відкинули. Тоді начальник штабу поселених військ, з моєї згоди, наказав із них взяти перших підбурювачів і покарати на місці шпіцрутенами, а натовп злочинців, що були під арештом, тільки тоді скорились і почали прохати помилювання, коли покарано було з них 15 чоловіка. Тоді ж зразу покарання було припинено, а всіх арештантів, що не були під судом, приведено наново до присяги. Склавши в душі моїй подяку Всевишньому, я негайно переїхав на мешкання ("жительство") в Чугуїв"...

Аракчєєв заспокоював, що при покараннях були присутні медичні чиновники, які дивились за тим, щоб покарання були по силах злочинців.

В наступному листі Аракчєєв пише: "Події, що тут були, мене дуже розладдили ("расстроили"), я не приховую від вас, що кілька (? - Ю. Л.) злочинців, найгірших, після покарання законами визначеного, вмерли, і я від того починаю дуже стомлюватись, в чому відверто признаюсь перед вами"...

На це Аракчєєв одержав таку відповідь: "з одного боку можу я належно оцінити все, що твоя чутлива душа повинна була перетерпіти в тих обставинах, в яких ти був. З другого, вмію я також цінити благородуміє, з яким ти діяв у цих важливих подіях. Дякую тобі широко від чистого серця за всі твої труди".

(В. Якушкин, *Сперанский и Аракчєєв*, Москва, в-во "Родная речь", 1916, стор. 43-44).

Про незвичайну запеклість повстанців існують різні перекази й свідчення, як ось, наприклад таке:

"Якось Шепкін (славетний актор, працював у харківському театрі 1816-18 р.) розповів Григорію Квітці такий випадок: коли одного селянина засудили до покарання тисячами шпіцрутенів (доза типово аракчєєвська, смертельна — Ю. Л.), він відпросився додому попроситися і невдовзі прибіг з мішком. Витягнувши з нього власноручно вбитих дітей, впав на коліна і ридаючи вигукнув: "Вони не будуть солдатами!" (Іван Ільєнко, згадана вище книжка, стор. 138).

Аракчєєв хвалиться в листі до царя, що він притягнув на свій "кривавий спектакль" масових катувань багато глядачів із Харкова, Вовчанська, Змієва... Дав, так би мовити, масову всеукраїнську лекцію. Можна сказати, що чугуївські катування Аракчєєва 1819 р. стають поруч катувань гайдамаків і Гонти в Кодні 1768 р. Чугуїв і Кодня!...

4 *Таємні товариства (1816-1826)*

В цьому проблематичному підрозділі визначається головно постать Сергія Івановича Муравйова-Апостола (1796-1826; нащадок гетьмана Данила Апостола). Трудно впізнати під мальовничою зовнішністю цього офіцера лейб-гвардії серце козацьке, жадібне подвигу й небезпечних пригод, закохане у вітчизну своїх предків, і за неї офірване. Початок був далекий і майже чужий. В 1816 році в Петербурзі в мешканні Сергія відбуваються збори і засновується "Союз порятунку" — перша революційна таємна організація в Росії, ініціатор руху "декабристів". В 1820 році Сергій разом з братом Матвієм бере участь у повстанні Семенівського лейб-гвардії полку. Каразин, який замолоду служив у цьому полку, відважно вступився за "единоземцев", що їм Аракчєєв уже призначив якусь страшну кару, і, можливо врятував Сергія для України, куди за кару було вислано бентежних братів Апостолів. Каразина, мабуть за оборону і моральну солідарність, замкнуто на шість місяців у каземат Шліссельбурзької в'язниці-фортеці (про це було в розділі "Українська ірредента"). В 1821 році українські "декабристи" утворюють своє так зване "Південне товариство"*.

*Кореґуючи великодержавницьку російську історіографію, українські історики в УРСР 1920-их років, при нагоді відзначування 100-ліття грудневого повстання декабристів у Петербурзі 1825 року, показали рядом документальних

керівників його зразу стає Сергій Муравйов-Апостол, підполковник Чернігівського полку (штаб у Василькові). Сергій очолює Васильківську управу чи центр Південного т-ва. (Між іншим, — хоч на чолі головної управи Півд. т-ва в Тульчині був байдужий до українського питання Павло Пестель, — фактично керував більше його помічник чи заступник генерал-інтендант 2-ої Армії Олексій Петрович Юшкевський, рід якого походив із Галичини — *Декабристи на Україні*, том II, Київ, 1930, стор. 35-76). У Василькові в Південному т-ві працювали ряд українців, наприклад, Яків Драгоманов (дядько Михайла Драгоманова), Сухинов (нащадок Кліма Сухини, отамана в Гайдамацькому повстанні 1768), Горбачевський.

Коли в Петербурзі сталося досить абортивне й невдале повстання, то на Україні з першою (запізнілою на два тижні) вісткою Сергій Муравйов-Апостол повів у повстання Чернігівський полк.*

публікацій, що переважна більшість таємних організацій і товариств "декабристів" була на Україні і під керівництвом українців — безумовно не без зв'язку з іншими виявами боротьби на Україні проти "аракчєєвщини".

Із дотичних публікацій 1925-30-років:

Декабристи на Україні, Збірник за ред. С. Єфремова і Володимира Міяковського, Київ, УАН, 1926, 207 стор.; *Декабристи на Україні том II*, Збірник праць Комісії для дослідження громадських течій на Україні, Київ, УАН, 1930, 193 стор.; Осип Гермайзе, "Рух декабристів і українство", *Україна* (Київ), 1925, кн. 6, стор. 25-38; *Рух декабристів на Україні*, Збірник, Харків, Укрцентрархів, 1926 — тут стаття О. Рябініна-Скляревського "Таємні т-ва на Півдні в епоху декабристів (масони, гетерії, філарети та вільнодумці)", стор. 117-168. На радянській карті "Таємні товариства в Росії в 1816-25 рр." бачимо таку їх дислокацію: в Росії — 2, Білорусі — 1, Литві — 1, в Польщі — 1, на Україні — 12 (*УРЕ*, т. 4, 1961, стор. 52).

*Чернігівського полку повстання 29. XII. 1825 — 15. I. 1826 почалось у селі Триліси на Київщині. 11 січня повстанці під командою Сергія Муравйова-Апостола з боєм зайняли місто Васильків, де взяли штаб полку і де їх підтримали три роти. Сергій написав і прочитав перед полком революційну прокламацію, що закликала солдатів на боротьбу проти самодержавства і кріпаччини. В повстанні взяло участь 1 000 солдатів і 18 офіцерів. Повстанці, не маючи артилерії, виступили в напрямі Житомира на з'єднання з 8-ою артилерійською бригадою і полками 8-ої дивізії, де також були організації Південного товариства. Біля села Ковалівки російські війська під командою генерала Гейсмара зустріли повсталий Чернігівський полк артилерійським вогнем. Під цим обстрілом вбито і поранено 50 чоловіка. Зазнав тяжких ран і Сергій Муравйов-Апостол. З цими тяжкими ранами було його схоплено, відвезено до Петербургу, допитувано там на слідстві декабристів, кинуте в Петропавлівську фортецю і там повішено в числі п'яти головних лідерів декабризму 13(25) липня 1826 року.

Повстання Чернігівського полку не залишилося ізольованим випадком; вже того ж року сталися селянські заколоти на Київщині. Селяни говорили, що, "коли б солдати Чернігівського полку прийшли в Білу Церкву, то вони допомогли б їм (там само; порівн. В. Иконников, "Крестьянское движение в Киевской губернии в 1826-1827 гг. в связи с событиями того времени" окрема відбитка з *Сборника посвященного В. Ламанскому*, СПб., 1908).

Щодо повішених лідерів, між якими був і Сергій Муравйов-Апостол, то Шевченко пізніше в поезії "Юродивий" писав, "як мордували, розпинали, вішали"... "споборників святої волі" (на дотичну тему є спеціальна праця: П. Филипович, *Шевченко і декабристи*, Київ, 1926).

Вище поданим не вичерпується роля Сергія Муравйова-Апостола в драмі "таємних товариств" 1816-1826 років. *

В світлі даних праці Медведської стає самозрозумілим, що Сергій Муравйов-Апостол, одійшовши в "Південне товариство", став шукати зв'язків з самостійницьким "Малоросійським таємним Товариством" Василя Лукашевича. Про ці спроби Сергія в січні 1824 року та конспіративну неприступність Лукашевича докладніше подає Медведська (стор. 88-89).**

Сергій Муравйов-Апостол був промотором зв'язків "Півден-

Близько 100 солдатів покарано смертельними дозами шпіцрутенів, 805 солдатів переведено на Кавказ в діючу армію. Чернігівський полк розформовано. ("Чернігівського полку повстання", *УРЕ*, том 16, 1964, стор. 148, на підставі книжки: М. М. Лисенко, *Повстання Чернігівського полку*, Київ, 1956; *Декабристи на Україні*, 3б., Київ, УАН, 1926, стор. 114-123).

*До українського ґрунту Сергія Муравйова-Апостола треба згадати, що він був нащадком гетьмана Апостола по материній лінії — внуком сербського генерала С. М. Черноєвича. Родинне його гніздо — панський дім і маєток Хомутці на Полтавині. Всього 20 кілометрів від маєтку Василя Капніста, автора "Оди на рабство" і "Ябеди". Син Капніста Семен був одружений із сестрою Сергія. В 1820 році Сергій гостює у Василя Капніста в Обухівці. Він знаходив час і охоту відвідати також Полтаву, бачити тут голову найбільшої української масонської льожи "Любов до істини", що в ній брав участь Іван Котляревський і, може, В. Капніст. Ця льожа нібито мала б підготовляти молодь для діяльності в таємному Південному товаристві. Див. Лідія Медведська, *Сергій Іванович Муравйов-Апостол*, Київ, 1961, стор. 11-18. Джерельна праця з використанням архівних матеріалів. Далі посилання на неї скорочено: Медведська, стор...

**Див. також Михайло Бужанський, "До біографії В. Л. Лукашевича", *За сто літ*, Кн. 3, Київ, 1928, стор. 3-4. (Цікаве листуванням про Лукашевича між Третім відделенієм (Дубельт) і генерал-губернатором полтавським, чернігівським та харківським — Кокошкіним).

ного Т-ва” з польськими та іншими слов'янськими організаціями, що діяли тоді на Україні (див. Осип Гермайзе, „Слов'янський з'їзд у Василькові перед 1825 роком”, *Україна*, Київ, 1926, кн. 6, стор. 33).

В повітрі тієї трудної епохи наче носилась ідея „Спілки відродження, спілки будучини”.*

Від ідеї — до дії далека відстань. „Товариство об'єднаних слов'ян”, засноване на початку 1823 р. в Новоград-Волинському за участю українців, росіян, поляків і сербів, в розпливчатому проєкті об'єднання всіх слов'янських народів в одну федеративну демократичну республіку в межах від Білого та Балтійського до Чорного та Адріатичного морів, здається не враховувало молодого Українського Відродження, не говорячи вже про Білорусь. Сергій Муравйов-Апостол вплив „Товариство об'єднаних слов'ян” до Васильківського осередку свого „Південного Товариства”.

5 *Окремий шлях Василя Каразіна*

Читач може запитати: яке ж відношення до всього цього феномену „таємних товариств” мав їхній сучасник Василь Каразін? Оскільки ті товариства були революційні в специфічно російському догматично-терористичному розумінні слова — остільки Каразін не належав до них. Але вони подекуди проходять близько життєвої лінії Каразіна, а якимось моментом і перетинають її. Таким моментом було, наприклад, повстання Семенівського полку проти бруталного режиму Аракчеєва в полку і цілій гвардії. Для Каразіна це був момент боротьби проти його антипода Аракчеєва й аракчеєвщини. І Каразін, за його власним висловом, „відважив усього себе” у цій боротьбі.

---

*Шевченко, закінчивши приблизно в році 1840–41 поему „Гайдамаки” сценою крові і вогню — „Гонта в Умані”, — пише в передмові: „Слава Богу, що минуло!”.

1836 року польська революційна громада „Умань” на докори, що взяла собі за назву таке криваве ім'я, відповіла у своїй заяві:

„Нам, дітям Умані, шляхті слід узяти на себе назву цього театру жорстокостей, щоб перед небом, батьківщиною і людьми сповнити покірну експіацію за провини батьків. Нам випадало взяти назву Умані, щоб із населенням України, з населенням грецьким увійти в спілку відродження, спілку будучини, щоб у спільній пам'ятці затерти спільні терпіння”... Див. Іван Брик, „Гайдамаки”, *Тарас Шевченко, Твори том I*, Чикаго, в-во Миколи Денисюка, 1959, стор. 306-307. Там же подано і джерела до цього факту.

Можна думати, що цим лицарським вчинком Каразин зокрема врятував для України Сергія Муравйова-Апостола, якого покарано тільки висланням із столиці на Україну, де він і боровся до загину.

Але, поза спільним ворогом та спільною любов'ю до України, — Василь Каразин був цілком іншого типу політичним діячем, як Сергій Муравйов-Апостол. Сергій *тоді* йшов у фарватері *російської* революції проти *російської* реакції. Каразин був противник і російської революції і російської реакції, неначе вбачаючи в них дві сторони тієї самої медалі — фетиш політичного тероризму-деспотизму та недоцінювання людської індивідуальності. Цю дуже принципову фундаментальну окрему позицію Каразина в Росії не зрозуміли навіть світлі ліберали. Наприклад, історик В. І. Семевський писав з приводу "семенівської" історії:

"Каразин здавався людиною підозрілою в колах урядових, але до нього мали підставу ставитися підозріло і люди ліберального мислення: він, очевидно, сів, як говориться, між двох стільців"... ("Несколько слов о В. Н. Каразине", *Вестник Европы*, 1893, кн. 2, стор. 537-38).*

Із слушного помічення Семевський зробив неправильний висновок. Між Сціллою російської реакції і Харібдою російської революції Каразин не вибирав, на двох стільцях не сидів. Він мав власну окрему позицію — *українського консерватора будівничого типу*. Звичайно, не в сенсі догми чи виструнченої теорії. Як людина постійної конкретної дії Каразин догматиком не був.

В практичних діях і дотичних висловлюваннях Каразина з упертою послідовністю виявляється, як основна тенденція — ідея відбудови повноти соціальної структури України на базі як української історичної спадщини так і вимог грядущої промислової доби. Зокрема Каразин з більшим чи меншим успіхом

---

*Ще гостріше судить Каразина М. Ковалевський: *Из истории государственной власти в России*, Москва, 1905. Він пише: "В эпоху Священного Союза Каразин предложил свои услуги правительству для наблюдения за революционным направлением умов" (стор. 33). Чисте непорозуміння. Каразин у "Записках до графа В. П. Кочубея" писав, як реакційні дії уряду (й Аракчєєва) революціонізують навіть найкращих людей. Але на пропозицію подати імена, Каразин відповів: "совесть моя возмущается от одной мысли о таком предательстве" (*Полярная Звезда*, 1862, кн. 7, випуск 2, стор. 59). Аракчєєв, звісно хотів, але йому не вдалось перетворити Каразина на свого шпигуна!

докладав зусилля до ствердження таких соціальних кляс України:

1. "Вільні хлібороби" (селяни звільнені з кріпацтва з наділенням спадщинною земельною власністю). Про підготований Каразином відповідний царський указ та наслідки його (див. вище у підрозділі "Каразин contra Аракчєєв").

2. Інтелігенція і професіонали. Підготовку їх через Харківський університет Каразин передбачив прямо в дотичних плянах і промовах, (див. розділ VI "Боротьба за освітній центр відродження України").

3. Промислово-торговельна верства. Крім залучення купецтва до добровільних даток на заснування Харківського університету — далі буде окремим підрозділом про "Каразинів проект організації українського капіталу".

4. Українське дворянство. До цієї кляси Каразин сам належав, як походженням, і як організатор та ідеолог. Нащадки козацької старшини чи аристократії вже значно зрусифікувались і спаразитувались. Гоголь із сміхом списав їх у "мертві душі", Шевченко (попри приятелювання з ними) з гнівом і призириством викинув їх на смітник історії. Каразин зумів з величезним зусиллям мобілізувати це дворянство на зафундування його власними коштами Харківського університету, а далі і перших періодиків та альманахів України. Через "Філотехнічне Товариство", проваджене ним особисто в 1811-1818 роках, Каразин кликав і власним прикладом учив це зледащіле дворянство стати знову продуцентом і то модерним. В добу "таємних товариств" Каразин організував товариства і дії явні. Може найбільш сміливим почином Каразина було засноване ним та недозволене урядом українсько-поміщицьке "Товариство для полегшення становища селян і поступового звільнення з рабства". З кількома однодумцями — поміщиками українськими Каразин виробив статут Т-ва, подав на затвердження імператора, пропонував на почесного голову Т-ва кн. Кочубєя, міністра внутрішніх справ.*

*В. Н. Каразин, "Записка поданная государю 5 мая 1920", *Полярная Звезда* (Лондон), кн. 7, вип. 2, 1862, стор. 57.

Очевидно, Аракчєєв, що докладав імператорові всі справи, провалив цей незвичайний плян "перевороту згори вниз" — скасування кріпацтва не самою стихійною селянською революцією, а й ініціативою українського поміщицтва, яке таким чином могло заробити собі ролю провідної верстви України. Вона бо могла прислужитись до відродження з надр селянства кляси "вільних хліборобів", указу про яких Каразин домігся ще 1803 року.

Трудно стриматись від спокуси, щоб не відзначити у згаданих діях і задумах Каразіна елементи того, що В. Липинський сто років пізніше науково означив як "органічне, клясократичне і національне відродження"* чи "клясократичний метод" організації нації.

---

*Вячеслав Липинський, *Листи до братів-хліборобів*. Писані 1919-1926 р. Видання друге фотодруком без жодних змін, Нью-Йорк, в-во "Булава", 1954, стор. 329.

Євген Пизюр, "Вячеслав Липинський і політична думка західного світу". *Сучасність*, вересень 1969. (Добра наукова інтерпретація теорії Липинського, звичайно, безвідносно до теми Каразіна).

Умовно можна уявляти лінію українського консерватизму від Каразіна через Пантелеймона Куліша і до незрівняних вершин Липинського.

МІЖ УКРАЇНЦЯМИ РУМУНІЇ (І)

Анна-Гая Горбач

Довга автова дорога, що веде через Австрію та Угорщину до західної румунської границі, робить туриста мимоволі свідком соціалістичних буднів, тим більше, що довгий автовий шлях через Угорщину проходить крізь села і містечка, в яких треба було ділитися вузькою дорогою з пішоходами, роверистами, тракторами, возами й автомашинами важкого транспорту. Щойно в останніх двох роках побудовано нові автостради, які обминають більші центри і полегшують у дечому проїзд. Коли однак переночувати ще в Австрії перед угорською границею і рушити в дорогу раннім ранком (якщо митники зволють швидко полагодити формальності), то зараз таки в пограничному містечку Татабаня можна стати свідком народної процесії, що просувається головно роверами, але й пішки скорими кроками в напрямку до сірих непривітних, ще за капіталістичної доби побудованих фабричних споруд. Це робітники квапляться на ранню зміну, яка починається в шостій. Їх стурбовані і захмарені обличчя суперечать всім тим суперлятивам, з якими виведені відомі нам подеколи з лектури герої романів соціалістичного реалізму. Мимохіть вони нагадують і тих завзятих молодих агітаторів та демагогів із західних університетських центрів, які вимріяли собі перенести й на Захід суспільний лад, що панує на Сході Європи. Вже в почекальнях румунських та угорських митниць доводиться зустрічатися й говорити з неодним таким ентузіястом, що розчаровано вам розкаже про труднощі, які робить бюрократія цих "соціалістичних" країн молодим людям, що приїжджають до них із захопленням, про магазини менших місцевостей, де тижнями немає свіжих продуктів і де туристи мусять вдовольнитися сухими кексами й консервами, про дорожнечу в готелях і ресторанах, яка дозволяє тільки грошовитим туристам добре виспатися й наїстися, а вони — молоді люди мусять користати з гостинності побільше сільського населення, де санітарні умови для західної людини просто несприйнятливі...

ЗНОВ СЕРЕД НАРОДУ

У буковинських Карпатах влаштуємося в рідному селі Бродина в мішаній гуцульсько-покутській родині колишнього стрільця і лісоруба. Наш газда сам старого гуцульського роду (не всі в селі належать до цього клану) — це надзвичайно дотепний і веселий чоловік, щось в роді "народного філософа". Живе він сьогодні з пенсії та різьблення — крім граблів робить він постійно якісь прикраси для завішування на стінах з оленячих та цапових рогів, що їх прикріплює на круглі денця оздоблені дубовими листочками і жолудями, які в нього виходять навіть дуже майстерно. Мода на ці улюблені в околиці оздоби гуцульських та "панських" хат правдоподібно принесена ще в 19 сторіччі німецько-австрійськими "фештрами" (лісничими), що їх Австрія була наwerbувала для управління лісами і контролі над вирубом дерева у "фондуських" маєтках. "Фондуськими" були названі тут усі ті ліси, що їх держава забрала православним монастирям та церкві й почала систематично в 19 ст. експлуатувати. У зв'язку з цими роботами поприходили на Буковину гурти лісорубів з Тиролю та Судетів, засновувалися нові села, розбудувалася деревна індустрія.

Господиня дому, далека родичка по батькові, сама шипинівська жінка, яка однак вже виросла також у горах. Шипинці — село над Прутом, відоме не тільки з археологічних розкопів і з подій давньої історії, але й своїм безземельним пролетаріатом, який шукав заробітків при залізничних роботах по цілій Буковині та навіть у Молдавії. Деякі з цих родин поселилися також у горах, як про це згадано вже в моїх попередніх репортажах. Наша Калина не тільки зразкова газдиня, вона чудово тче, вишиває, а її товариство не менш приємне, як її чоловіка. Віддали вони нам до користування "велику хату", себто головний дім з двома кімнатами, застеленими й обвішаними килимами та коверцями, і затишну веранду, а самі перебували у просторій "літній" кухні через подвір'я — де стоїть велика мурована піч, яка аж запрошує в дощові дні (а їх випало немало), щоб вилізти як в дитинстві на гору й, лузавши там "зернята", слухати всі ті стрілецькі та інші пригоди, якими приковував нашу увагу наш газда. Наслухалися ми тут також найновіших сільських новин і спліток, що сколихнули спокій людей під час нашої дворічної відсутності: хто й за що попав у "криминар", кого вбило дерево чи переїхала "колейка", хто покинув жінку і пішов

жити до любови чи навпаки, хто з молоді пробував скласти вступний іспит до якоїсь там вищої школи і знову "провалився". Гостеприємна хата відкрита не тільки для нас, старих знайомих і майже рідних, але й для всіх тих, що йдуть у верхи мимо неї, далі в гори, що хоч не густо, все ж таки заселені нашими людьми.

"КОЛЕЙКА"

Вузькаторівка, що від початку нашого століття по наші дні возила навіть прогульковців на порожню плятформу, якою їхали й робітники в ліси, пов'язана тісно з нашою родиною. Це мій дід по батькові, шипинівський пролетар, будував "штреку" для неї, а його наймолодший син Ілько, був довгі роки "гайцером" і "машиністом" цієї ж "колейки". Його обсмазоване вугіллям та сажею обличчя в отворі малої льокомотиви з її широким мосяжевим поясом на нерозмірно великому комині, сміється до мене і світиться разками здорових рівних зубів крізь пелену вже майже чотирьох десятиріч. Згинув Ілько як румунський вояк у Криму, після того, як непотрібно заангажувався (як, зрештою, чимало бродинських хлопців) по боці румунських "леджіонарів" і пішов за наказом цієї радикальної колись партії роззброювати в 1941 р., при спробі перевороту, румунську жандармерію. Його і багатьох інших "соратників" забрали в штрафні батальйони й кинули розмінювати поля. Що молодий українець, старший брат якого був чотарем у буковинському курені Галицької Армії, міг стати активним членом такої фашистівської шовіністичної партії, яка проголосила була гасло "Румунія румунам" для країни, в якій жило 40 відсотків національних меншин — є тільки доказом, яка "темна" і незорана була і є ще далі ця закутина Буковини, якщо йде про національну свідомість населення. Цей факт з'ясовує й деякі темні сторінки села під час війни, про які ще буде мова. Не виповнила тут свого завдання буковинська інтелігенція двох минулих генерацій, яка, беручи зразки від німецького бюргерства, не зрозуміла, що історія накладає на провідний прошарок кожного народу певні обов'язки.

Сьогодні машиністом "колейки" мій подальший вуйко Корнильо, також з тієї ж шипинівської сім'ї. Наші діти, яким я розказувала, що "колейка", їдучи попри бабину хату в гори,

сповільнювала біг і вуйко Ілько брав з бабиних рук синю баньку з борщем, з якою вона виходила на дорогу і ставала коло "штреки", коли він їй свистом давав знати, що "колейка" зближається, не хотіли просто вірити, що це могла бути правда. Вирослі в Німеччині у містах, де поїзди мчаться з великою швидкістю попри заселені дільниці, вони не могли собі уявити, як така передача відбувалася. А в мене цей образ передачі синьої баньки залишився до сьогодні незатертим. Однак, коли вони в Бродині зустрілися з "колейкою", то дали себе переконати. Їм самим сподобалася маленька льокомотива, що в Німеччині знайшла б місце в якомусь відкритому музеї. Ще більше вони раділи, коли ця "колейка", на наше бажання, ставала біля хати, в якій ми замешкали, й везла нас у глиб лісів до якогось там кілометра, звідки ми виходили на "Кунунське" чи "Дубівське", або лізли до гражди якогось гуцульського діда, що його нам порадили відвідати. Корнильо, цей мій "вуйко" тих же років, що і я, уможливив нам такі прогульки, просив тільки, щоб мати в запасі завжди пляшку доброї "ракії" для нього і його компанії. Уславилася ця компанія ще й тим, що коли "колейкова" льокомотива через надто велику швидкість десь на закруті "здегляйзувала" (вискочила з рейок), то п'яний Корнильо прийшов на ідею, поспробувати, чи вона, маючи колеса, не поїде далі битим шляхом, який місцями тягнеться поруч рейок... Одного разу, коли ми верталися з гір, цей мій вуйко витягнув нас з єдиного вагона, де ми тиснулися між бербеницями й бесагами гуцулів і волохів, що верталися з якоїсь полонини, на плятформу велетенського бульдозера, що його відвозили з лісу до бази. За його порадою ми сіли плечима до великих коліс набитих глиною і дрібним камінням, звісивши ноги униз. Веселун Корнильо переконував нас, що то краще нам буде їхати на "люфті", де світить сонце, бож там у вагоні тільки сморід і блохи... Згодом під час їзди, ми запримітили чорні хмари з-за гори й справді, туча нас наздігнала, коли колейка була в повному бігу (на спадистому ґрунті). Вона тарахкала і коливалася над стрімким берегом Бродини, сильний дощ прав нас і бульдозер, змиваючи всю глину та каміння з його коліс на наші голови і плечі... На щастя Корнильо нас "виладував" біля нашого двору й ми не потребували вертатися селом у нашім заболоченім промоклім вигляді. То ж під сміх наших ґазд побігли ми просто до річки, щоб там все зі себе скинути, вимитися й перепрати в бистрій течії наше жовте від глини лахміття.

ПРОБЛЕМИ СЕЛА

Тоді, як у минулих роках здавалося загальною, що новий суспільний лад, хоч "облегшив" багатих газд від лісу, все ж таки дав широкому загалові працю і забезпечення на старість, то в міжчасі люди прийшли до отверезіння й ствердили, що безглузде рубання лісів, яке систематично проводилося останніми роками, завело гірські села в сліпий кут і безвихідне безробіття. Карпатські ліси вирубано так радикально, що тут вже немає дерева старшого ніж 70 років (для гонт і драниць потрібні смереки між 70-100 років). Село, що колись мало три трачки, стоїть сьогодні голе, а люди виїжджають на роботу в понеділок тягарівками в іншу гірську долину, щоб повертатися в суботу на короткий відпочинок. Що такі "бараби", як називають цих мандрівних лісових робітників, більше пропивають, ніж приносять для утримання сім'ї — це у горах давно відома істина. Зліквідували за нового ладу також малу фабрику консерв — бож коли нема зрубів, то нема і лісових овочів, що їх тут заварювали. Примара безробіття вишкірила на село свої зуби і пуджає людей. Дехто вирушає з усією родиною в румунські індустріальні центри, продавши хатчину і мізерне майно, стає там фабричним робітником, асимілюється в румунському оточенні. Так переїхало чимало гуцульських багатодітних родин чи то у радгоспи чи до фабрик у Банат і Семигород. Мала горстка спритярів поприкручувалася по кантинах, кооперативах, при роздутім бюрократичнім апараті, але загал сьогодні мусить вижити з тих кілька фалеч поля й паші, що їх має, контракуючи худобу і молоко для здачі державі. Заселені вібчини — себто хребти гір, де немає лісів, а тільки рівний порівняльно ґрунт, що надається для обробки і паші — все далі пустіють. Тоді, як ще тому шість років будовано багато хат, то сьогодні в цьому деякий застій, бо керівництво зацікавлене стягнути людей в долини, а ті паші перебрати у державні руки для широко-закроеного скотоводства. За усім цим прозирає і відкрита тенденція прискорити асиміляційний процес, якого вже мабуть не спинити. Застрашені люди бродинської долини ще й іншими "новинами", а саме, що незабаром будуватимуть гідроелектричну станцію, а для цього затоплять великий простір здовж річки, що тягнеться близько 20 кілометрів у гори й де по пагорбах живуть переважно гуцули. На всякий випадок вищезгадана "колейка" десь цього або наступного року перестане існувати, бо дерево сьогодні куди

дешевше звозити "реморками" ніж передпотоповою вузько-торівкою. Крім того, робота в лісах обмежується ще тільки до вичищування їх від зламів і вивертів, що їх залишають буревії, які раз-у-раз і все частіше нищать молодий незахищений ліс. Ми бачили на власні очі велетенські площі такого знищеного лісу. Вичищені площі засаджують, правда, наново, але це не роблять робітники, до цих робіт заганяють на "престацію" (обов'язкову працю в користь громади) школярів та жінок, наклавши на кожного певний контингент площі до засаджування. Але й при цих примусових роботах є "рівні" та "рівніші". "Ліпша" публіка вміє знаходити і в соціалістичній системі можливість обійти таку "престацію". Бож можна собі за гроші найняти якогось бідняка, якусь вдову, а чи навіть школяра, який відробить за вас роботу. Такі анахронізми бувають в селі ще й іншого характеру. Як своєрідне його втілення живе в селі "панна", старша неодружена жінка, дочка якогось поміщика з північної Буковини, що воліє жєбрати й жити з милостині, аніж дєнебудь працювати. Вона "резєшського" (дрібношляхєтського) роду, її батько мав патент і право їздити в бричці з трьома парами коней, то ж вона не може працювати, бо праця це ганьба. А коли їй таки треба принести води з криниці, чи дров, то робить це поночі, щоб ніхто не бачив... І є в селі такі жінки, що підтримують цю неробу, "вона така бідна, її ніхто не навчив робити..."

НЕБЕЗПЕЧНІ ПРОФЕСІЇ

Багатьох людей вабить можливість працювати в якійсь кооперативі, яких в кожному селі по 2-4, продавцем, й отже менше мучитися, як той, хто рубає ліс, чи кутає худобу, а чи працює в полі. Але це вже в Румунії відкрита таємниця, що бути продавцем, це постійна загроза позбутися свого майна і перспектива попасти навіть до в'язниці. Тільки спритярі і шахраї вміють триматися на поверхні, всяка чесна людина прокляне цю професію і ще продасть частину ґрунту, щоб спекатися довгів супроти держави. У мережі державної торгівлі засіло бо стільки жуликів і крутіїв, які обдурюють недосвідчених колеґ і підлеглих, що сюди не варто пхатися тому, хто не розуміється на вишуканім механізмі взаємokraдежі. "Вони не державу обкрадають, ні, бо за це тяжко карають, вони обкрадають людей" — вияснює нам один чоловік, що сам собі був попик пальці на цім ділі. А батько, дочка якого закінчила економічний

ліцей і була призначена бухгалтеркою в якомусь міському магазині, перемовив дівчину зректися посади, бо, мовляв, її недосвідчену "старші" обманять, а вона платитиме опісля "манко" в касі. Інший продавець з кооперативи, що вже тримається роками на своїй посаді, і про якого шепчуть, що він непогано заробив впродовж цих років, спеціалізований на обдурюванні старих гуцулок, що не вміють читати і не додають. Хоч ціни на товари визначені, то він не дотримується їх, а бере побільше. Коли таку жертву хтось просвітить, що вона двічі заплатила, скільки річ коштує, і вона вернеться до магазину з протестом, то продавець безсоромно заявляє, що не придивився добре, і не раз повертає жертві ті гроші, що були призначені для власної кишені. Знижку цін при випродажу сезонних речей зимою і літом, також і по селах, продавці використовують для свого прибутку. Що таким продавцям може припасти й у тюрмі посидіти, то це сьогодні там на денному порядку. Але в тюрмах, абстрагуючи від політичних в'язнів (головно за зв'язки з еміграційними політичними групами та радіостанціями) зібралось сьогодні вибране товариство, а посидіти кілька років за крадіж у торгівлі — вважають багателею. У в'язниці сидить ревізор від білетів, що разом з шофером якоїсь автобусової чи корабельної лінії брав від пасажирів гроші за проїжджені кілометри, а виставляв білети на куди коротші відстані. Там сидять адвокати й державні нотарі, бо дали себе намовити на якісь махінації та фальсифікати. Там сидять керівники кооператив, що видають добрим приятелям дорогий товар на довг у вірі, що ті гроші повернуть, а контролю їх не застукать. Сюди попадають раз-у-раз і шофери, які переживають тепер найкращу кон'юнктуру, бо маючи до диспозиції державні вантажні чи особові авта, користають з нагоди, щоб при тім добре заробити й то якнайскорше. По районних містечках ставлять вони розкішні вілли і "стягаються" вони на це не за 10-15 років, як це буває у звичайних людей — а просто за рік-два. "Чи можна в Німеччині брати хабар?" — цікавиться один шофер, який рад би виїхати, щоб скористати з високих заробітків, які існують на Заході.

В ПОЛОНІ МИНУЛОГО

ДО ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВЗАЄМИН

Богдан Цимбалістий

Статті чи й тільки натяки про потребу українсько-польського порозуміння та співпраці, які появляються час від часу на сторінках польської та української преси, ледве чи можна вважати діалогом. Діалог вимагає конкретної теми і тривалого обміну думок та відповідей на поставлені питання. Партнер діалогу мусить прислухатись до думки свого опонента і врахувати її у своїй відповіді. Відповіді повинні приходити регулярно і в релятивно короткому часі. За такими мірилами, українсько-польського діалогу немає. Зате маємо голоси "вопіющих у пустині" кількох осіб, між ними видатних публіцистів, про невідкладну потребу польсько-українського порозуміння, за якими, до речі, не видно ніякої спроби цю пропозицію здійснювати.

Сьогодні, в половині 70-их років, справа виглядає більш безнадійно, як це було тому 30 років, в перших післявоєнних роках. Пригадаймо, що в той час (1946-1947 роки) відбувався регулярний обмін думок між українськими публіцистами Р. Ільницьким і З. Пеленським і польськими авторами: Ю. Бяласевичом, К. Грабеком і Є. Бельським. Статті друкувалися українською мовою в тижневику *Час* і польською в *Кроніці*. В той час зродилася теж концепція "Межимор'я", тобто об'єднання народів між Адриатицьким, Балтицьким і Чорним морями (включаючи й Україну). Тоді ця концепція зацікавила певні кола з-поміж цих народів.

З того часу діялося й діється порівняльно мало, коли мати на увазі пекучі та невідкладні вимоги, що мусіли б диктувати українцям і полякам систематичну і плянову співпрацю. Правда, від багатьох років діє Українсько-Польське Товариство в Лондоні, а його голова К. Зеленко постійно виступає на сторінках польської еміграційної преси разом з такими польськими

публіцистами як Ю. Лободовський чи К. Трембіцький. Існує Рада Приязні в Чикаго, що в ній заступлені українці і поляки, яка, між іншим, наголошує потребу співпраці між обома народами. Також польський журнал *Культура* присвячує чимало уваги українським справам та від давна ставить вимогу співпраці з українцями. Проте, досі ці спроби не поширилися на інші місця поселення еміграції, а велика більшість діячів обох народів стоїть досить далеко від тих проблем. Натомість існує атмосфера взаємних підозрінь та обвинувачень, в кращому випадку взаємного ігнорування.

Нічого дивного, що в таких умовах Юзеф Лободовський, який посвятив свій великий талант і енергію на ставлення підвалин для польсько-українського порозуміння, оцінює теперішній стан радше песимістично. "Взаємні підозріння і застарілі комплекси і урази далі діють, далі існує ворожнеча, що переходить часто в сліпу ненависть, або в найкращому випадку байдужість та легковаження". Він пригадує, що "тільки одиниці і відокремлені групи людей вільні від того, але вони нічого не вирішують і їх голос рідко доходить до широких мас обох еміграційних суспільств" (*Дзєннік Польскі*, 6 січня 1973).

Ю. Лободовський висловив думку (*Сучасність*, ч. 6, 1974), що "на польсько-українські взаємини фатально заважили козацькі війни в другій половині 17 сторіччя". Це лише частина правди. Козаки вели також війни з татарами і турками впродовж майже двох сот років. Наші численні народні пісні і козацькі думи віддзеркалюють, як глибоко врзалися в пам'ять народу оті лихоліття, що їх спричинювали татарські наїзди. Хоч сліди тих терпінь збереглися в пам'яті народу, все ж таки вони не створили ніяких перешкод для налагодження співпраці і співжиття з цими народами в 20 сторіччі. Після Другої світової війни турецькі політики кількакратно висловлювалися прихильно про українські змагання, українці приймали це з вдячністю, шукали дальшої підтримки в них, вважали Туреччину за свого природного союзника. Так само не було великої ворожнечі між татарами на Криму, доки вони там жили, й українськими мешканцями півострова.

Конфлікт між татарами і турками з одного боку й українцями був конфліктом, в першій мірі воєнним. Це були взаємні наїзди і походи. Дві чужі сили зударялися в степу: ніхто не панував над ніким. Татари нападали на українські села, грабу-

вали їх, брали людей в полон і зникали в степу. Козаки вибиралися човнами на море, нападали на турецькі галери, міста, грабували їх, руйнували, а полонених звільняли. Українці могли почуватися вищими у відношенні до "кочовиків", "бусурманів", чи "поганців". Це почуття вищости виростало, в першій мірі, з переконання про правду й перевагу своєї (християнської), віри над мусулманською. Крім того, осіле хліборобське населення завжди вважає себе кращим, більш цивілізованим у порівнянні з "дикими", "перелетними". Це були, мабуть, причини, чому кількасотлітній конфлікт між татарами, турками й українцями не залишив глибшої ненависти і ворожости в обох народів.

В українсько-польському конфлікті мусіли заіснувати інші чинники, що так фатально і трагічно поглибили прірву між обома народами. Конфлікт між поляками й українцями був багатовимірний. Це не був тільки конфлікт воєнний і політичний, але теж релігійний, клясово-соціальний і культурно-побутовий. Ці релігійні, соціальні і побутові різниці витворили у поляків і українців певні уявлення про себе самих і своїх противників, певну чуттєву настанову та форми поведінки супроти них. Поляки звикли дивитися згори на усіх, що живуть на схід від них, зокрема на українців, вважаючи себе представниками і носіями вищої, європейської культури. Варшава в їх уявленні це наче б Париж для східньої Європи. До речі, теж інші європейські народи звикли дивитися згори на своїх східніх сусідів. Великобританці трактують французів з певним недовір'ям і часом напівсерйозно. Французи дивляться з погордою на німців, німці ненавидять поляків і поляки українців.

Крім почуття своєї "західності" і нібито вищости у відношенні до сходу соціальне становище поляків на Україні теж поглиблювало дистанс між обома народами. Поляки належали до панівної, освіченої й упривілейованої верстви. Ніде правди діти, в 16 і 17 століттях Польща стояла на вищому, культурному розвитку, як Україна. Вона мала кращі школи, більш розвинуте письменство, більш і краще розбудовані міста. Не диво, що українська провідна верства, зокрема їхні діти, що ходили до польських шкіл, попадали під вплив цієї вищої культури і польонізувалися. Після втрати цієї верстви залишалися здебільша селянські маси, в тому часі неосвічені, зубожілі, і пригноблені. Це знову ж могло тільки посилити призирство й погорду з боку поляків до українців, поглибити їхні почуття вищости, за якими приходили почуття зарозумілості і буті. Таке

трактування породжувало в українців деструктивну ненависть і бажання помсти за зневаги.

Нещодавно померла письменниця Людмила Коваленко у своїй повісті *Тиха вода* (про життя і діяльність Володимира Антоновича і київської Громади) описує життя польської шляхти на Правобережжі в половині 19 сторіччя. Розмови при обідах в польських домах зводилися до носталгічних спогадів про старі добрі часи, коли Польща була незалежна, до злосливих анекдотів про російських землевласників і губернаторів і ... лайок на селян "отих поганих хлопів, що від самого Бога призначені на те, щоб служити панові, а проте весь час пручаються, повстають і завжди дивляться вовком на милостивого пана і його родину". "Ці обідні розмови були джерелом пізніших міркувань, згадувань, обговорень, які залягали в душі і пам'яті, як основа для любови до Польщі і упереджень проти всього непольського й особливо проти селян, проти отих нащадків гайдамаків". Молодий В. Антонович мав враження, що вони "наче про худобу говорять. Та вони коней куди більше бережуть ніж своїх кріпаків". Від своєї матері він чув постійну пораду "не дозволити, щоб хлопи були з ним за панібрата".

Не важливе те, наскільки правдивий тут конкретний зміст розмов і порад матері Антоновича. Важливе те, що в цих описах сучасної письменниці віддзеркалена думка і пам'ять народу про взаємини між поляками й українцями на Правобережній Україні.

Так з отих культурно-побутових і соціальних різниць виростала психологічна прірва, яка проіснувала аж до сьогоднішнього дня. У післяверсальській Польщі ролю бундючних панів у відношенні до українців почали відігравати не лише землевласники і міщани, але передусім державна бюрократія. Погірдливі уявлення про українців поширив на усі верстви польського населення Г. Сенкевіч, що писав свої повісті для "підкріплення сердець" поляків, але коштом принижування українців. Від цього комплексу не звільнилися деякі поляки й досі.

Навіть офіційна політика польського уряду між двома світовими війнами базувалася на принципі поділу своїх громадян: на повновартних і другорядних, меншеwartних, до яких належали українці. Це своєрідна версія відомої пізніше тези про "герренфольк" і "унтерменшен". Щоб українець міг дістати працю на залізниці, пошті чи в будь-якій державній установі, він мусів ставати римокатоликом, тобто польонізуватися. Як може

почуватися людина, коли від неї вимагають заперечити себе саму, вирікатися віри своїх батьків і прадідів, відчужуватися від своїх приятелів і сусідів — все це для заробітку? Така вимога ранив найчутливіше місце людської свідомости, глузує з всякого почуття власної гідности. Очевидно, така політика великого успіху не могла мати, бо мало було людей, що за шматок хліба були б готові на таке самонівечення. Вони воліли жити в злиднях і мріяти про криваву відплату. До речі, росіяни куди хитріші і небезпечніші колонізатори й асимілятори. Ані за царя, ані тепер вони нікому не відмовляють праці за ціну явного заперечення національного походження.

Ненависть багатьох українців до поляків і бажання відплати не виникали тільки з того, що поляки мали владу й українці її не мали, або, що поляки належали до соціально вищої кляси. Важливішою є психологічна постава панівного елементу до поневоленої маси. В 17 і 18 століттях росіяни не виявляли погорди до українців, вони вважали їх більш освіченими, що відповідало дійсному станові. Так само пізніше російська аристократія і державна бюрократія не погорджували нащадками козацької старшини, які, хоч зросійщені, часто зберігали елементи українського побуту, проявляли любов до народної творчости, признавалися до свого походження. Росіяни підкреслювали своє спільне слов'янське походження, або спільну православну віру. Хоч в наш час вони собі приписують ролю "старшого" брата, який покликаний панувати над іншими, проте взаємини між "старшим" і "молодшим" братом не залишають стільки ресантименту, як погірдливе відношення бундючного пана до "хлопа". Це мабуть було однією з причин, чому панування російської аристократії і бюрократії на Україні не об'єднало українців у спільній ненависті і жадобі помсти, як це сталося за Хмельниччини у відношенні до поляків. Саме тому російське панування небезпечніше, бо воно не створює одного фронту серед українців. В цьому інакшому підході до приєднаних до Росії народів росіяни виявили вміння думати по-імперськи, чого поляки ніколи не розвинули в собі.

Радянська влада на Україні своїми фільмами, театральними п'єсами, історичними дослідями і пропагандою постійно пригадує українцям про кривду і знущання, яких вони зазнали під пануванням польських "панів". Москва свідомо змагає до того, щоб час не гоїв ран, щоб старе лихо не забувалося, щоб

українці і поляки не могли ніколи порозумітися. Підсичуючи ресантимент проти поляків, московські правителі при всякій нагоді підкреслюють благодаті, що їх принесла радянська влада: можливості освіти, праця без дискримінації, можливості кар'єри, тобто якраз те, що було неможливо досягнути українцям у Польщі.

Щоб заіснував українсько-польський діалог, щоб почалася якась співпраця, треба українцям і полякам визволитися з полону минулого, тобто власних фальшивих уявлень одні про одних, упереджень і ресантиментів. Передумовою будь-яких добросусідських взаємин, а ще більше співпраці мусить бути взаємна, непідфальшована пошана до себе, як партнерів. Ту саму вимогу "взаємної пошани як підстави приятних взаємин" висуває польський автор К. Трембіцький в одній із своїх статей у газеті *Дзеннік Польскі* (20 січня 1973). Найпевніший шлях до взаємопошани це взаємне пізнання і розуміння один одного. З того погляду, наприклад, переклади з української поезії, зроблені Ю. Лободовським, мають велике значення для знайомлення польських читачів із зразками української літератури. На відтинку взаємного пізнання і розуміння можна робити багато більше. Наприклад, українські та польські дослідники могли б влаштувати спільні наукові конференції або видавати спільно збірники різних студій, бож тисячолітня історія політичних, культурних та економічних взаємин між обома народами ставить дуже багато цікавих тем, вартих наукового дослідження.

Для виправдання своєї нехиті, а то й ненависти до українців, поляки пригадують жорстокості, що їх вчинили українці над польським населенням на Волині, чи деінде під час Другої світової війни. Важко сказати, на чю користь випав би баянс кривд і жорстоких відплат. Данило Шумук, у своїх поширених самвидавом спогадах (*За східнім обрієм*, Париж-Балтимор: Вид. "Смолоскип" 1974) згадує про таку одну винищувальну акцію деяких українських відділів УПА проти поляків в Домінополі в 1943 р. У своїх розмовах він гостро засуджує такі акції, вважаючи їх "злочинами" і "чорною плямою в історії визвольного руху". На виправдання цієї акції один з її учасників наводить конкретні приклади жорстокостей та злочинів поляків, вчинених супроти українців раніше, в 1942 р. на Холмщині. Ланцюг взаємних відплат ніколи не кінчиться.

Якщо українці, під час своїх повстань довершували

жорстокості, то не тому, що вони з уродження садисти з якимись злочинними нахилами. Вони діяли так, як діють всюди жертви поневолення, тобто у сліпій, деструктивній ненависті і жадобі помсти. Це діється майже в усіх революціях, навіть всередині того самого народу. Пригадаймо приклади з революцій у Франції, Росії, Іспанії, Мехіко і п.). Чого ж можна очікувати, коли крім соціальних причин діють національно-визвольні. Дивімося, що діється в Ірландії, на Кіпрі або які справді садистичні акти жорстокості чинили альжирці над французькими колоністами під час їх боротьби за усамостійнення. (Це однак не перешкодило Франції встановити дуже тісні політичні, економічні і культурні взаємини з Альжиром зараз після його усамостійнення).

Було б несправедливо обвинувачувати тільки жертви поневолення за всі акти жорстокості. Винними за них є також ті, що своїми ділами довели до революції, ті, що посіяли ненависть серед поневолених. Можна сказати, що поневолювачі винні навіть у більшій мірі, бо вони, маючи владу і свободу дії, можуть вживати їх для блага усіх, а не на визиск і на поглиблювання кривд. Раби не є свобідні у своїй дії. Вони лише реагують, бунтуючись проти своїх поневолювачів в ім'я своїх людських прав.

Українці не мали своєї держави, щоб доказати, як вони трактували б поляків, чи дискримінували б їх, винародовлювали, виселювали, замикали їм школи, паціфікували тощо, чи навпаки, трактували б їх як рівних громадян. Поляки мали досить нагоди в 17 і 20 сторіччях, щоб з'єднати собі українців. Сталося інакше. Але, чи в тому тільки українці винні?

Як поляки мусіли б зробити всі зусилля, щоб зрозуміти реакції покривдженого і поневоленого народу і визнати хоч частинно відповідальність за них, так само українці мусіли б здобутися на об'єктивність та усвідомити собі, як багато Україна скористала із своєї приналежності до Речі Посполитої. Завдяки тому, що Україна від 14 до 18 сторіччя була в сфері впливів польської і рівночасно європейської культури, вона зуміла витворити своє окреме культурне і національне обличчя, яке раз назавжди відсепарувало українців від росіян. Цього впливу не вдалося стерти ніякими царськими указами. Богдан Кравців у своїй дуже цікавій статті "Ренесанс і гуманізм на Україні" (*Сучасність*, ч. 9, за вересень 1974) наводить низку маловідомих і майже

недосліджених фактів про вплив ренесансу і гуманізму на розвиток української культури, аж до 18 сторіччя, який ішов через Польщу. Тисячі українців студіювало в польських високих школах (між ними Б. Хмельницький та І. Мазепа), багато працювало викладачами і професорами, в Кракові працювало чимало українських мистців, були в Польщі письменники латинською чи й польською мовою, проте ж підкреслювали своє українське походження. "Недослідженими і невивченими залишилися місце й роля Львова і Кракова в поширенні ренесансних ідей і віянь на Україні" — пише Б. Кравців.

Українські політичні провідники повинні почуватися відповідальними за всякі беззаконня, що діються на українській землі в ім'я наших національно-визвольних змагань. Вони не сміють потурати або примикати очі на вибухи сліпої деструктивної люті мас, на акти помсти, часто з якихось особистих мотивів; вони повинні вчинити все, що можливе, щоб не допускати до них, а то й суворо натавровувати чи й карати винних у будь-яких злочинах супроти поляків, євреїв чи й інакше-думаючих земляків.

Крім упереджень, погорди і ресантиментів існують реальні перешкоди для налагодження якоїсь співпраці між українцями і поляками. Такою реальною перешкодою є різниці поглядів українців і поляків на теперішні границі між обома народами. Більша частина поляків відкидають рішення конференції в Ялті про границі здовж Сяну і домагаються повороту до границь з 1939 року. У своїх політичних міркуваннях і деклараціях поляки мало керуються вимогами дійсності, яка ставить певні межі нашій уяві, нашим мріям і побажанням. Щоб доказати, що західньоукраїнські землі мають повернутися до Польщі, наводиться заяви і висловлювання різних польських політиків про "принципи польської закордонної політики", між якими є вимога повороту до границь з 1939 року на сході (не на заході!). Поляки підходять до тих заяв, висловлених тому 20 чи 30 років, якби це були абсолютні догми, які не сміють мінятися з часом і змінами в світі. В такому підході є заперечення самого розуміння політики як мистецтва осягнути те, що можливе до осягнення. Одним з основних успішних засобів політики є вміння робити корисні компроміси.

Відкидаючи принципово рішення ялтинської конференції в справі східних кордонів, польські провідники збувають мовчки питання кордонів на заході Польщі. Тим часом західні кордони Польщі були пересунуті з метою, щоб компенсувати втрати Польщі на сході. Будь-яке намагання повернутися до кордонів на Збручі, захитає тривалість границі з Німеччиною. Поляки можуть цю справу промовчувати, але німці будуть першими, що піднесуть свої претенсії до Сілезії (Шльонська) і до Помор'я, як тільки поляки почнуть голосно та офіційно домагатися границь з 1939 року. Деякі поляки вважають, що Сілезія й Помор'я належаться Польщі як компенсація за військові шкоди. В 20 сторіччі військовій добичі у формі приєднання території не визнають. Франція, Бельгія, Голляндія і СРСР мали б право вимагати такої самої компенсації. Якщо прийняти засаду компенсати за військові шкоди, тоді рішення Ялти в користь СРСР не було ніяким насиллям, але компенсацією. (Щоб уможливити таку компенсацію, поляки мусіли пересунути свої кордони на захід).

Домагаючися ревізії теперішніх кордонів Польщі, польські політики дуже мало уваги присвячують питанню, яку користь мали б польські громадяни з прилучення 6-7 мільйонів українців і кількох мільйонів білорусів, і які труднощі польський уряд мав би з такими численними меншинами. Чи не постане загроза, що самостійна Україна, якщо така постане на схід від Збруча, шукатиме порозуміння з польськими сусідами, щоб відібрати етнічно не-польські території. Якщо української держави не буде, чи Росія не злигається знову з Німеччиною, щоб черговий раз розподілити Польщу. Можливо, поляки думають розв'язати українську проблему в Польщі виселенням українців на схід. Чи так легко виселити 7 чи 10 мільйонів (разом з білорусами) людей? Чи інші держави погодяться на те, щоб Польща роздувала свої кордони до безміру і коштом своїх східних і західних сусідів? Поляки знані зі своєї жертвенності для батьківщини, хоробрости, що часто переходить в очайдушність. Захоплені силою своїх почуттів вони часто перецінюють свої спроможності й не доцінюють сили противника. Часом така бравурність завершується несподіваною перемогою і тоді говорять про "чуда". (Польська історія має кілька таких "чуд"). Однак, в більшості випадків таке недоцінювання сил противника і перецінювання сили свого патріотизму призводить до поразок. Так програли поляки низку битв з військами Б. Хмельницького, а

легковаження загрози з боку Росії, Пруссії та Австрії привело до трьох розборів Польщі. У 1939 році польський уряд і усе польське населення недоцінювали сили змеханізованої німецької армії та вигідних стратегічних позицій німців і дуже самопевнено вступали у війну. Нам здається, що тепер знову перецінюється власні спроможності вміти дати собі раду з прилученими мільйонами українців і білорусів і рівночасно не доцінюється вартости України, як союзника.

Саме ставлення під дискусію права Польщі до "східної Малопольщі" (Західної України) раниць почуття багатьох поляків, зокрема тих, що походять зі Львова. Такі особисті почуття узагальнюються і вважається, що сама думка про ревізію Ризького договору визначає "капітуляцію", "викривлення національної та особистої ідентичности", невиконання "морального обов'язку", "наказу сердець" і п.. У відповідь на такі емоційні аргументи треба хіба пригадати, що вже сьогодні молоде і середнє польські покоління не мають того прив'язання до Львова, бо вони виростали в часі, коли Львів не належав до Польщі. За коротких 20-30 років мало хто з поляків пам'ятатиме "польський Львів". Політика провуду не може керуватися бажанням задовольняти носталгії жмінки осіб, а радше плянувати і творити майбутнє для задоволення потреб більшости своїх громадян.

Керування політичними справами вимагає стосування дуже холодного розрахунку і раціонального підходу. Ця раціональність була самозрозуміла в часи, коли політика була ділом малої групи освічених і вихованих при королівських дворах представників аристократичної верстви. В добу демократії, коли маси мають вплив на політику, цю вимогу треба постійно нагадувати і громадянство виховувати в дусі раціонального підходу й контролі над емоціями та пристрастями. Демократична система функціонує справно (в США, Канаді, Великобританії, Голляндії, Швайцарії, в скандинавських країнах й інших), де суспільства мали досить часу і відповідні умови, щоб навчитися раціонально підходити до розв'язки своїх політичних і громадських проблем і витворили такі правні форми та процедури, в яких раціональне думання може якнайповніше виявлятися. Вкупі з раціональністю іде часто активна орієнтація думання в напрямі більше до майбутнього, як до минулого. Минуле можна прославляти або ганити, обожати або ненавидіти, можна його критикувати, на нього нарікати, але

змінити не можна. Правда, краще знання і розуміння минулого збільшує наш історичний досвід, проте самого минулого ніхто не змінить. Зате майбутнє ще перед нами, у великій мірі залежне від наших зусиль і наших поодиноких рішень.

Ю. Лободовський відкидає намагання М. Прокопа (в його статті "Чи ми приречені ворогувати?" *Сучасність* ч. 9, вересень 1972) промовчувати і злагіднювати злочини, що їх поповнювали в минулому члени обох народів. "Вже найвищий час, щоб ми собі сказали взаємно усю неприємну правду" — пропонує автор (*Дзеннік Польскі*, 6 січня 1973). Говорити собі правду — так, але говорити правду про нього своєму противникові — дуже ризикозна пропозиція. Говорити правду своїй суспільності — це головне завдання мислителів, публіцистів, письменників і державних мужів. Без пізнання власних помилок не можна здобувати досвіду, а політика оперта на самообмані і фальшивих уявленнях про себе, своє минуле, свою силу може довести до трагічних наслідків. Однак, говорити усю правду противникові в його очі може призвести до полеміки, що триватиме десятиліттями і замість порозуміння принесе лише поглиблення прірви. Часом найкращий лік на рани є не роз'ятрувати їх, але дозволити самим гоїтися. Полеміка звичайно не приносить бажаного успіху. Чи полеміка між партійними чи ідеологічними противниками всередині тієї самої суспільності доводить до якогось порозуміння?

Дуже рідко. Найчастіше, вони лишаються на своїх позиціях, продовжують полемізувати й об'єднуються тільки в обличчі зовнішньої загрози. Отож, майбутнє завдання оборонити себе перед ворогом творить базу для співпраці між найзавзятішими противниками, якщо в них є змісл політичної і громадянської зрілості. Аналогічна ситуація може заіснувати в родині. У розсвареній родині одне одному говорить усю правду в очі при кожній нагоді, тобто нагадує всі помилки, образи, урази і кривди від часу, коли пізналися. Такі сварки, що постійно вертаються до минулого, дуже деструктивні. Вони доводять до відчуження супруг, до взаємної ворожості і часто до розбиття родини. Психотерапія родини рекомендує супругам забувати минуле й обмежувати свої непорозуміння до справ теперішнього дня і плянів на майбутнє.

Забути минулі кривди не вимагає аж такої великої особистої жертви чи насильства над власними особистими почуттями.

Дев'яност і дев'ять відсотків польської еміграції не зазнали ніяких особистих кривд з боку українців. Вони тільки знають про ці кривди і злочини з преси, з оповідань або переказувань часом неправдивих поголосок, як наприклад, про участь українців у здушуванні Варшавського повстання. (І хоч фактами доведено, що українські частини не брали ніякої участі в цій акції, більшість поляків тримається свого переконання і фактам не вірить. Виглядає, що вони бажали б, щоб так було, бо це виправдувало б їх нехіть чи ненависть до українців). Багато поляків й українців думає, що постійно пам'ятати про ці трагічні випадки і шукати відплати за них є ознакою патріотизму. Ми думаємо, що ознакою здорового патріотизму є не керуватися пам'яттю про минулі кривди і бажанням відплати, але бажанням забезпечити теперішні і майбутні покоління від подібних терпінь і від взаємного винищування. Якщо таке бажання опанує наше думання, легко забути минуле. Треба тільки хотіти. На жаль, брак доброї волі — в поляків і в українців — був чи не найважливішою причиною невдач усяких спроб порозуміння. Цієї доброї волі не було в козацько-польських переговорах в 17 сторіччі, не було їх в наші часи при спробах "нормалізації" взаємин між українцями і поляками.

Хай історики досліджують минуле обох наших народів, хай поети і письменники черпають з нього теми для своєї творчості. Керівники політичного і громадського життя повинні думати, як творити спільне майбутнє. Вони повинні б жити візією великих можливостей для обох народів. Немає ніякого сумніву, що польсько-українське порозуміння і співпраця матимуть вирішальне значення для долі усіх народів східньої та середньої Європи. Вже тепер обидва народи мають 80 мільйонів населення, мають доступ до двох морів, економічний потенціал, динамічність, — все це створює підстави для осі Київ-Варшава, яка може усталізувати надовго політичний стан в цій частині Європи. Україна і Польща могли б відіграти менш-більш ту саму роль, що Франція і Німеччина відіграють для об'єднання західньої Європи. Відомо ж, без німецько-французького порозуміння годі думати про яесь економічне чи політичне об'єднання Європи.

Приклад Франції і Німеччини може бути дуже повчальний для українців і поляків. Впродовж одного століття Німеччина вела три рази війну з Францією (1870, 1914, 1939). Французи

склали великі жертви в тих війнах і зазнали великих матеріальних шкід. Французи відчувають глибокий ресантимент і погорду до німців за їхню брутальність і грубуватість. Пересічний француз не вживає іншої назви для німців як погірдливе "бош". Не зважаючи на все це, після закінчення Другої світової війни обидві країни пішли на тісну співпрацю (мілітарну, економічну і політичну) в обличчі спільної загрози і для кращого задоволення економічних потреб своїх народів. Щоб до такого порозуміння дійшло, не треба було французам і німцям говорити собі усю правду в очі, або скільки то злочинів вчинено всього кілька років тому. Вони залишили їх на боці, мов би "призабули". Провідники обох країн не рахувалися з емоціями своїх громадян, але раціонально, з поглядом скерованим до майбутнього почали новий період у їх взаєминах і в історії Європи. За прикладом своїх провідників ідуть ширші кола громадянства. Німецькі туристи, які відвідують щороку масово Францію, почувуються свobodно і певно себе — дехто каже аж надто самопевно — серед французів, тих самих французів, з яких не один терпів під німецькою окупацією або втратив когось з близьких собі осіб. Виглядає, що все це призабуто.

■ Поляки та українці відзначаються традиційною нехиттю до сильної центральної влади, яка обмежувала б сваволлю та собіпанство громадян, браком пошани і часто браком лояльності до своїх авторитетів. Від 16 до 18 сторіччя Польща була однією з територіяльно найбільших потуг в Європі. Вона мала знамениту нагоду закріпити своє становище і перетворитися в модерну імперію, не лише ідучи на зустріч легітимним прагненням українських козаків, але переводячи певні внутрішні реформи для скріплення влади короля і обмеження сваволі магнатів та шляхти. Не зважаючи на полум'яні проповіді Петра Скарги, польське громадянство, тобто загал шляхти, не були зрілі до такого самообмеження. Вистачало, щоб один шляхтич зголосив своє "вето", щоб спаралізувати будь-які спроби реформ. Кожний шляхтич вважав себе на своєму дворі "рівним воеводі", тобто не визнавав над собою ніякої влади. Все це довело до внутрішнього ослаблення держави. Польща розпростерлася на сході Європи як безсилий гігант. Самі поляки дивувалися і хвалилися, що, мовляв, Польща тримається на анархії (*Polska nierządem stoi*). Не диво, що сусіди могли розділити її території поміж собою, не застосувавши навіть зброї.

Навики до сваволі і до непошанування власної влади та її законів не зникають легко. В післяверсальській Польщі не лише українцям, але і пересічним полякам було важко відкликатися до законів, бо їх інтерпретатором був не нейтральний суд, але воевода, староста або і місцевий поліцист.

За В. Липинським одним з симптомів недержавницького думання українців є їхній брак пошани до свого уряду і до своїх авторитетів. Мабуть, найганебнішим виявом цієї настанови — за які треба ще й тепер нам соромитися — були такі часті випадки видавання козаками своїх провідників, щоб самим врятуватися з облоги. Такі явища дуже рідкі в історії інших народів. Громадян політично зрілих суспільств характеризує пошана до свого авторитету, довір'я до нього, вірність і лояльність до своїх провідників. Послух і слугування феодалному вельможі чи королеві вважалося справою особистої чести. В ім'я цієї чести та вірності не один приймав смерть з рук ворога. В поляків і ще більше серед українців такий послух вважається радше ознакою слабости, браку відваги, міщанської вдачі. В протигагу таким чеснотам подивляється кольоритний індивідуалізм — анархізм, вархольство, романтичне авантюрицтво, нібито тріумф одиниці над всякими законами і визнаними авторитетами.

На початку минулого року різні опити американського населення виявляли, що популярність Р. Ніксона дуже впала: тільки яких 20-25 відсотків американців схвалювала його політику і поведінку. Проте, доки він був при владі, нікому не впало б до голови не виконувати його доручень. Коли одного дня він рекомендував зниження швидкості їзди автами, майже всі американці — через ніч — без протесту, почали їхати повільніше. Коли дискутовано справу Вотергейту, значна частина американців, хоч дуже критична до Ніксона й переконана про його вину, не бажала суду над ним ані офіційного відсунення його від влади. Причиною такої неконсеквентности була журба і страх, що таке усунення захитає авторитет і престиж уряду президента держави.

Маючи на увазі таку настанову до влади в західних народів, можна зрозуміти, чому французи могли легше забути про всі кривди і жорстокості з боку німців, могли здушити свої ресантименти та погорду до німців, могли почати з ними співпрацювати і творити головну вісь для об'єднання Європи. Ідею співпраці висунули не широкі маси, але провідники обох народів. Широкі кола громадян виявили повне довір'я до мудрости своїх

провідників і піддержали їх. Чи польські і українські політики мають таке почуття свободи дії, почуття, що виростає з певности про підтримку своїх громадян? На нашу думку, тієї свободи вони не мають, доки вони мусять весь час оглядатися, що думають їхні "чорні ради" ви "вулиці", тобто ота маса пересічних громадян, які керуються своїми почуттями, упередженнями й особистими мотивами, не квестіонують ніколи свого думання, бо кожний з них сам собі "воєвода". Українські політики часто бояться зустрітися з кимось з чужого табору, щоб не бути очорненим у зраді національних інтересів. При такій настанові громади важко вести будь-яку політичну діяльність, тим менш ініціювати нові концепції і пляни.

Очевидно конфлікт між українцями і поляками не є єдиним того роду. В історії інших народів повно прикладів нечуваної міжсусідської ворожнечі і взаємних жорстоких злочинів. Крім згаданих французів і німців нагадаймо страждання сербів, болгарів, греків під турецьким пануванням впродовж століть. Проте все ці народи потрапили призабути минуле, нормалізувати свої взаємини та навіть входити до спільного альянсу. Злочини німців над євреями не можуть бути порівняні до жорстокостей українців над поляками, які зрештою були тільки звеном взаємних відплат. Проте, не зважаючи на те, що німці фізично зліквідували шість мільйонів євреїв, Ізраїль встановив дипломатичні і торговельні стосунки з Німеччиною. Хтось скаже, уряди держав мусять нав'язувати дипломатичні стосунки навіть зі своїми колишніми ворогами, не зважаючи на ресантимент і пам'ять про минулі кривди і жорстокості. Якщо б Україна була самостійною державою, немає сумніву, Польща теж старалася б мати з нею навіть близькі торговельні, політичні та культурні взаємини. Отож, можна питати себе, якщо Україна і Польща могли б співпрацювати, як самостійні держави, чому ж їхні політичні, громадянські та культурні діячі не можуть співпрацювати вже тепер і тим самим деякою мірою приспішити цей момент усамостійнення?

Труднощі очевидно є виключно психологічні, тобто в людських головах. Усвідомивши собі їх, при добрій волі їх можна перемогти.

Якщо українці і поляки викрешуть в собі досить тієї доброї волі, можна мати надію, що кількасотлітня історія ворожнечі скінчиться і почнеться нова доба у взаєминах між обома народами.

КОНФЕРЕНЦІЯ ПРО СУЧАСНУ УКРАЇНУ

Михайло Сосновський

Наприкінці жовтня 1974 року на МекМастер Університеті у Гамільтоні, Канада, була влаштована триденна конференція, присвячена проблемам сучасної України. Конференцію організував Між-департаментальний комітет для справ комунізму і Східної Європи МекМастер Університету, забезпечившись підтримкою з боку Канадської Ради і самого Університету. Промотором проекту був голова конференційного комітету проф. Петро Потічний, який між іншим, спеціалізується у проблематиці, що стосується сучасної України.

Конференція почалася 25 жовтня і тривала до вечора 27 жовтня. Упродовж цих трьох днів відбулося сім сесій, в часі яких про-дискутовано 12 проблем з участю 37 фахівців у стосовних ділянках. Крім того була прочитана ще одна доповідь поза рамками звичайних сесій. Учасники-фахівці, які не були безпосередньо заангажовані у конференції, могли виступати зі своїми зауваженнями і міркуваннями під час дискусії. Треба відзначити, що за своїм засягом, змістом і фаховістю — це була перша така конференція на міжуніверситетському рівні на тему України на північноамериканському континенті. Не взяли у ній участі науковці з Української РСР, хоч Комітет вислав запрошення до Академії Наук УРСР і до Міністерства вищої освіти УРСР. Що більше, ні одна з запрошених установ в Українській РСР навіть не відповіла на запрошення.

ТЕМАТИКА КОНФЕРЕНЦІЇ

Щоб кинути світло на коло проблем, які були предметом розгляду на цій конференції, а також поінформувати про учасників, які взяли участь у конференції, подамо стосовні дані у порядку, за яким конференція відбувалася. Зазначимо тільки, що звичайно на кожній сесії розглядали дві проблеми. Процедура була така, що на окреслену тему якийсь спеціаліст читав доповідь, що її потім оцінював, подаючи свої зауваги, інший спеціаліст. По такому всебічному з'ясуванні проблеми відбувалася дискусія, якою проводив кожночасний керівник сесії, також спеціаліст у даній ділянці.

Перша сесія була присвячена відновним і невідновним природним багатствам України. На тему невідновних природних багатств України (вугілля, газ, нафта, метали, торф) говорили А. С. Романюк й І. Словіковська з Департаменту копалень і енергетичних ресурсів в Оттаві. Становище до доповіді займав д-р В. Мацьків, віцепрезидент компанії Шерріт Гордон Майнс. Про "Використовування відновних природних

багатств України" (ліси, вода) доповідали М. Я. Головач з Дослідного відділу Онтарійського міністерства природних багатств та В. Бієн з Канадського центру для справ внутрішніх вод. Д-р Б. М. Барр з Університету Калгари дав критичний огляд їхньої доповіді. Головою сесії був д-р Н. Філд з Торонтського університету.

В часі *другої сесії* обговорено такі дві теми: "Сучасний стан кібернетики і республіканський рівень економічного плянування" та "Українське сільське господарство: проблеми спеціалізації та інтенсифікації у перспективі". Доповідав на першу тему д-р В. Голубничий з Гантер Коледжу, Нью-Йорк, і дискутував з доповідачем д-р А. Дж. Катсен-лінбойген з Каліфорнійського Університету. Другу тему обговорював д-р І. Стебельський з Віндзорського Університету, а дискусію започаткував д-р П. Воробій з Саскачеванського Університету. Керував працями сесії д-р М. Борещкий з Департаменту торгівлі і промислу у Вашингтоні, Д. К.

Третя сесія була обмежена для однієї тільки теми — "Статус Української республіки у радянській федерації". На цю тему говорив д-р Дж. Н. Газард з Колюмбійського Університету, а доповняльний критичний огляд дав д-р В. С. Гарнопольський з Йорк Університету. Головою сесії був проф. Дж. Е. Л. Грагам з МекМастер Університету.

На *четвертій сесії* обговорено справу "Поточних соціологічних дослідів на Україні" та "Ріст і перерозподіл українського населення в Росії і СРСР в 1897-1970 роках". Доповідь про стан соціологічних дослідів в Україні читав д-р А. Симиренко з Пенсільванського Стейтвого Університету і дискусантом на цю тему був д-р В. Ісаїв з Торонтського Університету. Демографічні проблеми українського населення в Росії і СРСР розглянув у своїй доповіді д-р Р. А. Люїс з Колюмбійського Університету. Дискусію перевів д-р А. Романюк з Оттавського Університету. Сесією керував д-р Р. Блюмсток з МекМастер Університету.

П'ята сесія була присвячена розглядові "Природи і джерел руху опору (дисидентизму) на Україні" та аналізі "Комуністичної партії України після 1966 року". Доповідав на тему руху опору д-р Дж. Бирч з Університету Шеффілд, Англія, а дискусантом був д-р Б. Р. Боцюрків з Карлтонського Університету, Оттава. На тему Компартії України говорив д-р Я. Білінський з Університету Делаваре, маючи двох дискусантів — д-р Я. Пеленського з Айова Університету та д-ра Б. Левицького з Мюнхену. Працею сесії керував д-р Дж. Годнет з Йорк Університету.

Шоста сесія, присвячена проблемі "Українські студії на Заході, проблеми і перспективи", мала характер панелю, яким керував д-р А. Бромке з МекМастер Університету і в якому взяли участь: д-р Дж. А. Армстронг з Університету Вісконсин, д-р К. Біда з Оттавського Університету, д-р Ю. С. Луцький з Торонтського Університету, д-р О.

Приїждзав з Гарвардського Університету та д-р І. Решетар з Вашингтонського Університету, Сіетл.

Сьома сесія мала дещо інакший характер і стосувалася російської та єврейської меншин на Україні. На тему "Соціальна і політична роль євреїв на Україні" говорив д-р З. Гітелман з Мічиганського університету, а його дискусантом був д-р І. Л. Рудницький з Університету Алберта. Д-р Р. Шпорлюк з Мічиганського Університету говорив на тему "Росіяни на Україні і проблеми української ідентичності в СРСР". Дискусантом до цієї теми був д-р Д. Поспельовський з Вестерн Онтаріо Університету. Сесію проводив д-р Р. Джонстон з МекМастер Університету.

Незалежно від звичайних сесій, окремо на тему "Політика відпущення і внутрішній розвиток в СРСР" говорив д-р С. Біялер з Колумбійського Університету. Сесію проводив виконуючий обов'язки декана Факультету соціальних наук МекМастер Університету д-р Р. С. МекАйвор.

"СУЧАСНА УКРАЇНА" ОЧИМА УКРАЇНСЬКИХ І НЕУКРАЇНСЬКИХ НАУКОВЦІВ

У своїх доповідях та в часі дискусії українські і неукраїнські науковці дали незвичайно інтересну аналізу сучасної дійсності на Україні, починаючи від природних багатств України та їх використовування, до проблем демографічного характеру. Заторкнені були економічні, соціальні і політичні проблеми, а також ґрунтовно було наświetлене питання українознавчих студій на Заході, їхнього змісту та перспектив. Очевидно, повний образ досягнень цієї конференції ми матимемо шойно тоді, як будуть опубліковані повні тексти доповідей і виступів дискусантів, бо на самій конференції з уваги на час були подавані тільки менше чи більше докладно наświetлені тези чи й резюме доповідей. Все таки, навіть на цій основі можна вже сьогодні говорити про успіх конференції і про те, що вона дала чимало нового для кращого розуміння сучасної української дійсності.

Що важливіше, ця конференція наглядно показала, що у західних країнах, а зокрема в США і в Канаді є цілий ряд видатних вчених і фахівців, які не тільки в якійсь мірі знайомі з українською проблематикою, але й цю проблематику докладно вивчають і намагаються з'ясувати її в можливо найоб'єктивнішому світлі. Це останнє має своє особливе значення, бо наші обставини так уклалися, що ми рідко коли мали змогу користуватися вислідами справжніх наукових дослідів, якщо йшлося про сучасні відносини. У більшості випадків ми будували наші висновки і наші прогнози, та також наше планування на здогадах, без належних і перевірених статистичних даних, без глибинного вивчення дієвих факторів такого чи іншого порядку.

На цій конференції українські вчені і неукраїнські знавці української

проблематики мали змогу сконфронтувати свої погляди, методологію. Дискусія виразно показала, що наші науковці, головню з молодшого покоління, мають опанований свій предмет, знають і розуміють проблематику і можуть на рівнорядному поземі вести фахову дискусію з вченими і спеціалістами інших західних національностей.

На відтинку "українології" зроблено перший важливий і незвичайно успішний крок. Треба сподіватися, що за цим першим кроком підуть чергові і що українознавство стане повноцінною науковою дисципліною на Заході і притягатиме до себе видатних учених різних національностей.

ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНОЗНАВЧИХ СТУДІЙ

На цю тему багато дечого сказали заслужені наші і чужі вчені в ділянці українознавчих дисциплін, дискутуючи над станом українських студій на Заході і над перспективами цих студій. З цього погляду засадничу вагу мають головню зауваження проф. Джона Армстронга і проф. Івана Решетара. Проф. Дж. Армстронг поставив у повній ширині питання рівня українських студій, зумовляючи їхній розвиток від того, наскільки цей рівень щодо фаховости і методології досягне рівня науки на Заході. "Українська група мусить іти нога-в-ногу з загальним розвитком" — говорив д-р Армстронг, пропонуючи започаткування діалогу з західними науковцями, суверенне опанування вибраної спеціальности і методології.

Ще конкретніше говорив д-р І. Решетар, накресливши цілу "програму" українознавчих студій. Він звернув увагу на той позитивний факт, що українським вченим вдалося врешті проламати досі майже недоступну і непрохідну бар'єру і що у висліді Україна перестала бути terra incognita. Вивершенням на шляху наших досягнень, говорив він, є Гарвардський Центр Українських Студій і саме тепер, після понад 25 років зусиль, пора перейти на вищий ступень у розвитку українських студій. "Програма" проф. І. Решетара включає такі засадничі точки:

1. Завершити опрацювання історії українського національного руху, чи точніше, історії українського націоформування;
2. Подбати про наукову історію Козаччини;
3. Почати опрацювання регіональних історій;
4. Виготовити об'єктивну історію Української РСР;
5. Написати біографії видатних українських діячів;
6. Розпочати студії українського характеру й етосу;
7. Виготовити історію української культури;
8. Створити історію української музики, мистецтва.

Базою на шляху реалізації цієї широкої "програми" українознавчих студій на Заході мають стати заходи по лінії переломання байдужости західньої академічної спільноти до українських студій, вивчення україн-

ської мови, забезпечення наукових стипендій для вчених у діяльності українознавчих дисциплін, змагання за безпосередні контакти з українськими науковцями на Україні включно з виміною науковими силами між окремими університетами. Далі, згідно з пропозицією проф. І. Решетара, є конечним започаткувати публікацію періодика (річника), присвяченого українським студіям, публікацію серії українських монографій та анотованої українознавчої бібліографії.

Очевидно, від проєктів і плянів до їх реалізації може бути ще довгий шлях. Все таки, на основі спостережень з останньої конференції і на базі вже пороблених конкретних заходів українськими вченими в Канаді щодо кращої організації українських студій та факту існування і розвитку та завершення Гарвардського Центру Українських Студій, що розгортає працю під фірмою Гарвардського Українського Наукового Інституту, можна оптимістично оцінювати перспективи українських студій на Заході. Сьогодні вже можна з певністю ствердити, що започаткований на відтинку українських студій на Заході рух не припинеться, а буде розгортатися, набирати розмаху і сили, втягаючи у свою орбіту українських і неукраїнських вчених і спеціалістів. Це, у свою чергу, значно скріпить наші національні позиції в країнах поселення, а одночасно буде незвичайно важливим чинником на шляху стимулювання потрібних процесів також і на українських землях навіть в умовах тотального поневолення.

В обороні Української Католицької Церкви

До
КОМІТЕТУ ПРАВ ЛЮДИНИ
від
Анатолія Еммануїловича Левітіна-Краснова.

ЗАЯВА

Я, Анатолій Левітін, сповнений пошани до тих високих гуманістичних цілей, які поставив перед собою Комітет, вважаю кінцевим закликати Комітет, щоб він підняв свій голос в обороні людей, що проживають в СРСР і систематично, впродовж десятків років терплять невимовні муки тільки за свої релігійні переконання.

Мова йде про уніятів, членів т. зв. Істинно-Православної Церкви, а також членів заборонених сект: баптистів-ініціативників, адвентистів сьомого дня-реформаторів, п'ятидесятників, єговістів та інших дрібних сект.

Найжахливіше те, що переслідування сектантів, уніятів та ІПЦ, яке стало нормою нашого життя, не викликає ні в кого найменшого обурення. Нечувані звірства проводяться на очах усіх, не викликаючи жодного протесту.

Ліберальна інтелігенція, неосвічена в релігійних питаннях, не лише не протестує, але навіть посередньо підтримує ці переслідування, тому що вірить огидним наклепам, поширюваним про сектантів, — наклепам, які не поступаються інсинуаціям, що їх поширювала чорносотенна преса про євреїв під час справи Бейліса.

Ми дозволимо собі подати коротку інформацію про переслідування за релігійні переконання, застерігаючися заздалегідь, що ця заява не вичерпує й тисячної частини тих кривд, що їх зазнають у нас віруючі люди.

Російський церковний діяч і учасник руху опору в СРСР Анатолій Е. Левітін-Краснов звернувся 5 вересня 1974 року до Комітету оборони прав людини з закликом стати в обороні переслідуваних в СРСР за релігійні переконання. Зокрема він писав про українських католиків, про російських вірних, що творять "Істинно-православную Церков", про баптистів та різні протестантські групи. Пропонуємо нашим читачам ту частину, в якій Левітін пише про Українську Католицьку Церкву. (При кінці вересня 1974 року Левітін-Краснов виїхав з СРСР на Захід).

1. Переслідування уніятської Греко-Католицької Церкви в Західній Україні і Західній Білорусі.

Коротко нагадаємо про історію уніятської Церкви.

Як відомо, унія на Україні веде свій початок від 1596 року, коли Берестейський собор ухвалив постанову про з'єднання українських епархій з римським Папою. Згідно з тією постановою, віруючі українці, залишаючися вірними всім обрядам та постановам Православної Церкви (в літургії, каноніці тощо), одночасно визнавали головство Папи над Церквою. Спочатку унію вводили насильно, і служила вона чисто політичним цілям.

Проте з часом унія стала органічним явищем у західноукраїнських областях, і більшість населення сприймала її, як свою традиційну прабатьківську релігію.

Після першого та другого розподілу Польщі російські війська, занявши Волинь, знайшли там, на своє невдоволення, майже цілком уніятське населення.

За Катерини II й Олександра I існували деякі обмеження для уніятів, а уряд підтримував православіє. Одначе всі ті засоби не змінили в основному відносин поміж уніятами і православними.

За викорінення унії взявся Микола I з прикметною йому енергією та жорстокістю. Після того, як уніятські єпископи підписали 1839 року акт злуки з православієм, на Волинь звалилася хвиля репресій: масові побиття, "прогін через стрій", досмертні заслання на Сибір стали нормою під час царювання Миколи I в його релігійній політиці на Волині.

Проте, населення ставило одностайний опір. Пів століття (аж до Олександра III) продовжувалася боротьба з уніятами.

Характеристично, що А. І. Герцен у своєму *Колоколі* багато разів виступав в обороні переслідуваних уніятів. В. Г. Короленко у своїх *Споминах сучасника* розповідає з обуренням про тяжке становище уніятів засланих на Сибір, яких він там застав у 70-их роках 19-го століття.

1946 року, після остаточного приєднання до СРСР Західної України й Західної Білоруси, сталінський уряд приступив до ліквідації унії, діючи зовсім тими ж методами, що й уряд Миколи I.

Коли в березні 1946 року арештовано голову уніятської Церкви на Україні митрополита львівського Йосифа Сліпого і з ним останніх шістьох уніятських єпископів, на уніятів звалився град репресій. Знаряддя тієї репресивної політики став настоятель Преображенської церкви у Львові протоієрей Гавриїл Костельник. Під його керівництвом був скликаний "собор", який відбувся на протязі двох днів і ухвалив постанову про приєднання уніятів до православія. Тоді Костельник зформував комітет, який приступив до здійснення рішень "собору". У кожному уніятську парафію направлено Костельникового емісара, який пропонував місцевому священникові приєднатися до православія. У

випадку відмови священника негайно заарештовували, і він діставав за ст. 58 — 10 років ув'язнення в концтаборах. Це була, зрештою, найлегша кара. У випадку активного опору священник-уніят одержував 25 років ув'язнення за обвинуваченням у "зраді батьківщини". Жодного судового розгляду справи при цьому не було; всі репресії проводила окрема колегія МДБ.

Коли врахувати, що разом з духовенством карали і студентів уніятських семінарій, парафіян та найактивніших мирян, то й не диво, що кількість жертв досягла вражаючого числа триста тисяч людей.

Усі уніятські храми перетворено у православні. Уніятські богослужби заборонено. До уніятів застосовувано справді звірські методи, навіть відбирали в них масово дітей. Така нерозумна й жорстока політика спричинила те, що деяка частина уніятів увійшла в зв'язок з бандерівським рухом і вступила на шлях індивідуального терору. Жертвою того терору став Гавриїл Костельник, убитий у вересні 1948 року, в неділю, після виходу з храму. Характеристично, що похорон Костельника перетворився в масову демонстрацію протесту проти релігійних переслідувань.

Ці переслідування троху вщухли після 1956 р., коли деяке число уніятів випущено на свободу. Залишилися, однак, під арештом усі уніятські єпископи, які так і померли, не побачивши свободи. А голова уніятської Церкви митрополит Йосиф Сліпий був ув'язнений до 1962 року, коли його виселили з СРСР до Риму.

Уніятська Церква так і залишилася під заборонаю. 1966 року наступило нове "загострення" антиуніятської політики. Знову почалися арешти уніятів-священиків і "полювання" на підпільні доми молитви. Проте ж, зломити унію не вдалося. В самому тільки Львові діє майже відкрито 80 уніятських священників, які в себе вдома відправляють богослужби й релігійні обряди. У підпіллі діють три уніятські єпископи. Як тільки вмирає один чи арештують його, — негайно висвячують нового. Влада мусить це терпіти, бо не відважується починати знову масовий терор та репресії. А арешти окремих осіб, кари й короткочасні ув'язнення (15 днів арешту за участь в уніятській богослужбі) не дають жодних результатів. Усе це показує, що унія в Західній Україні й у Західній Білорусі — це широкий народний рух. Її переслідування є не тільки релігійним утиском, але й обмеженням національних прав західних українців. Коли взяти юридичний бік справи, то переслідування уніятів стало нісенітницею. Якщо поминання Папи під час богослужби й визнання його головою Церкви є злочином, то незрозуміло, чому не переслідують католиків. Однак таке сміховинне становище відбивається сумно тисячами розбитих, зламаних людських існувань, гидким насильством над людською совістю, загостренням антагонізмів поміж українським і російським народами.

Комітет повинен виступити в обороні переслідуваних уніятів. Це — елементарна гуманістична вимога.

Міжнародна хроніка

Р. К.

■ Голодівка, що її почав Валентин Мороз у Владимирській в'язниці 1 липня 1974 року викликала широкий відгомін у міжнародній пресі і в колах західньої громадськості. Англійські газети *Сандей Таймс* (на першій сторінці) і *Сандей Телеграф* від 20 жовтня повідомили, що група англійських діячів культури вислала телеграми до Брежнєва, до міністра внутрішніх справ РРФСР Щелокова та до начальника Владимирської в'язниці Зав'ялкіна з домаганням врятувати життя Мороза. Телеграму підписали м. ін. видатна театральна і кінова актриса Пеггі Ешкрофт, голова гуманістичного факультету Лондонського Університету Роберт Бирлі, письменник і драматург Джон Б. Пристлі, професор Лондонської школи економічних наук і президент британської Академії Наук лорд Робинс, професор логіки в Оксфордському Університеті Альфред Ейер, письменник Ален Сілітоу.

Подібну телеграму до Брежнєва вислала 22 жовтня 1974 р. англійська центральна міжнародної організації "Емнесті Інтернешенел", а наступного дня звернулися до уряду СРСР телеграмою, вимагаючи звільнення Мороза, дев'ять англійських політичних діячів, в тому числі шість членів Палати громад — три від консервативної партії і три від партії праці.

■ Англійські газети *Гардієн* і *Таймс* від 29 жовтня 1974 року поінформували про пресову конференцію в Лондоні, з участю 40 британських та міжнародних журналістів. На конференції виступав Павел Літвінов, внук колишнього міністра закордонних справ СРСР Максима Літвінова і недавній ще діяч руху в обороні громадських прав у Радянському Союзі. Літвінов говорив про трагічне становище Валентина Мороза, а також інших українських політичних в'язнів в СРСР Івана Геля, Ніни Строкатої, Леоніда Плюща та росіянина Володимира Буковського.

■ Лондонська газета *Таймс* від 7 листопада 1974 року, *Дейлі Телеграф* з цієї ж дати і газети *Гардієн* від 11 того ж місяця інформували про повідомлення академіка Сахарова в справі Мороза. Сахаров розповів західнім кореспондентам про побачення з Морозом його дружини Раїси, його сина, Валентина та батька Якова. Поінформував А. Сахаров також про заяву Мороза, що він голодуватиме до кінця грудня 1974

року, а тоді вчинить собі повільну смерть. Ту саму інформацію подала газета *Дейлі Телеграф* від листопада 1974.

Широкий розголос мала також справа оборони Валентина Мороза в американській пресі та громадськості. Газета *Нью-Йорк Таймс* повідомила 8 листопада 1974 про голодівку і серйозний стан здоров'я Мороза, а наступного дня надрукувала статтю репрезентантки міжнародної організації "Емнесті Інтернешенел" Джері Лейбер, що її авторка, розповівши про долю Мороза, закликає світову громадськість масово надсилати телеграми та листи до керівних чинників СРСР і вимагати рятування життя українського історика. Ця авторка надрукувала також листа в журналі *Нью-Йорк Рев'ю оф Букс*, з 28 листопада 1974 року, в якому ще раз з'ясувала долю Мороза та закликала читачів журналу висилати телеграми в обороні Мороза до амбасадора СРСР в США та начальника в'язниці у Владивірі. Подібну статтю надрукувала 8 листопада 1974 р. інша газета, — *Нью-Йорк Повст.* В обороні Мороза виступили численні діячі культури США, і також політичні діячі. Члени конгресу США зверталися до президента США з проханням, щоб він видвигнув справу Мороза у своїх розмовах з Брежнєвим у Владивостоці. М. ін., сенатор Генрі Джексон, який вже попередньо писав у справі Мороза до Брежнєва, вислав всередині листопада 1974 ще одну телеграму до нього, в якій писав: "Ви пригадуєте мого попереднього листа до Вас в справі Валентина Мороза. У зв'язку з дуже швидким погіршенням його стану здоров'я і безпосередньою небезпекою смерті, я серйозно закликаю Вас помилювати Мороза, зважаючи на гуманність та конечність врятувати його життя". А на адресу президента Форда Джексон телеграфував: "Я сподіваюся й вірю, що в розмовах зі секретарем Брежнєвим у Владивостоці, Президент підніме справу Мороза, щоб врятувати його життя."

Особисто в справі Мороза інтервенював у президента США Форда сенатор Роберт Гриффін, а Форд запевнив його, що в розмовах з Брежнєвим видвигне справу Мороза. Сенатор Ф. Гарт звернувся у тій самій справі до амбасадора СРСР у Вашингтоні Добриніна, вимагаючи звільнення Мороза. Знову ж сенатор Роберт Тефт зголосив в сенаті резолюцію з пропозицією, щоб сенат США висловив своє занепокоєння з приводу долі Мороза. У відповідь на інтервенцію голови Українського Конгресового Комітету Америки, проф. Л. Добрянського, помічник президента Форда склав заяву, що Форд буде домагатися у Брежнєва звільнення Мороза.

Масові телеграми до Форда та до інших голов урядів західних держав висилали українці, що живуть у цих країнах.

Яків Гніздовський в Нью-Орлінісі

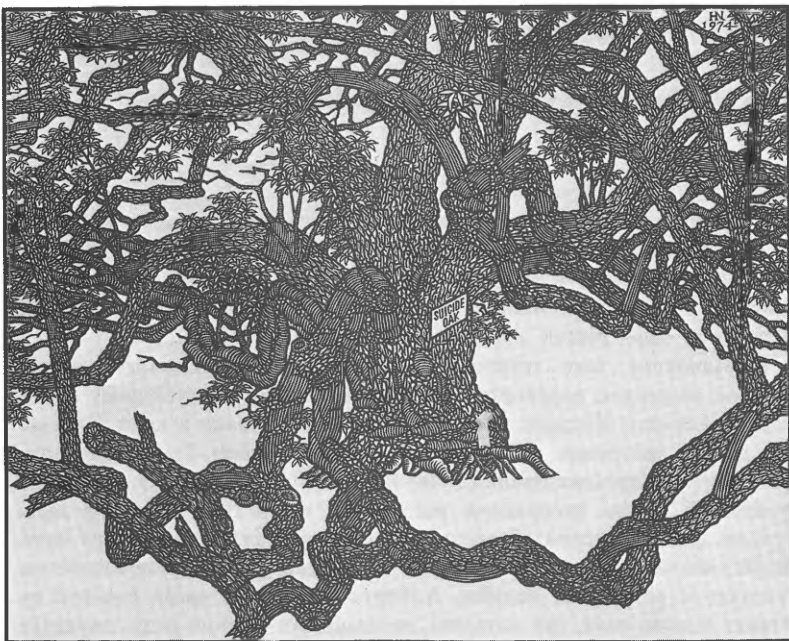
Посилаючися на труднощі, з якими зустрічаються сучасні мистці в СРСР у своєму індивідуальному висловлюванні й розвитку, один із мистецьких критиків у Нью-Орлінісі, Луїзіяна, поставив питання, що сталося б з розвитком Якова Гніздовського, як графіка, якщо б він не емігрував із своєї рідної України 1949, мавши 34 роки.

Поставивши таке питання й назвавши Гніздовського американським майстром дереворізу, мистецькі критики Нью-Орлінісу Люба Глейд й Алберта Колльєр високо оцінили влаштувану в дні 5 листопада до 23 листопада 1974 року у відомій галерії Тагіра виставку графічних і малярських праць (оліїв) Якова Гніздовського. Охоплювала виставка 55 праць, починаючи від ранніх, ще з 1944 року, які дали наглядну картину розвитку мистця за ціле тридцятиліття з того часу. Підкреслюючи безупинне змагання мистця до удосконалення мистецького вислову й засобів, Алберта Колльєр у своїй рецензії на виставку підкреслила, що сьогодні, почавши від 1960-их років досягнув повного контролю і стосованих ним мистецьких засобів і його власного вислову — їх досконалого упрощування й унапрямування. За найкращий твір Гніздовського визнали критики зроблений спеціально для виставки в Нью-Орлінісі дереворіз "Дуб самогубців".

Виставка Якова Гніздовського в Нью-Орлінісі була вислідом його відвідин в цьому місті Луїзіяни влітку 1974 року. Він був захоплений і містом і його природою, зокрема старезними деревами в міському парку. Створений Гніздовським під час цих відвідин дереворіз історичного нью-орлініського дерева "Дуб самогубців" був репродукований мистцем в кількості 125 примірників ексклюзивно для галерії Тагір і став головною атракцією виставки і предметом подиву для численних глядачів. "Дубом самогубців" названо це 450-літнє дерево тому, що під ним кінчали з життям, накладаючи на себе руку, численні банкрути, як теж люди заведені в любові. Місцева телевізійна станція відбула окреме інтерв'ю з мистцем і двічі повторювала монтаж про Якова Гніздовського і його мистецьку творчість. І в газетних рецензіях і в телевізійних програмах підкреслено українське походження мистця.

Власник і керівник галерії Абе Тагір працює над монографією "Графічне мистецтво Якова Гніздовського" з репродукціями і описом усіх графічних праць мистця за 1944-1974 роки. Мала б появиться ця монографія 1975 року.

При цій нагоді треба згадати, що графічне мистецтво Якова Гніздовського здобуває широку популярність не тільки в США, але і в

Яків Гніздовський: "Дуб самогубця" (дереворіз, 1974).

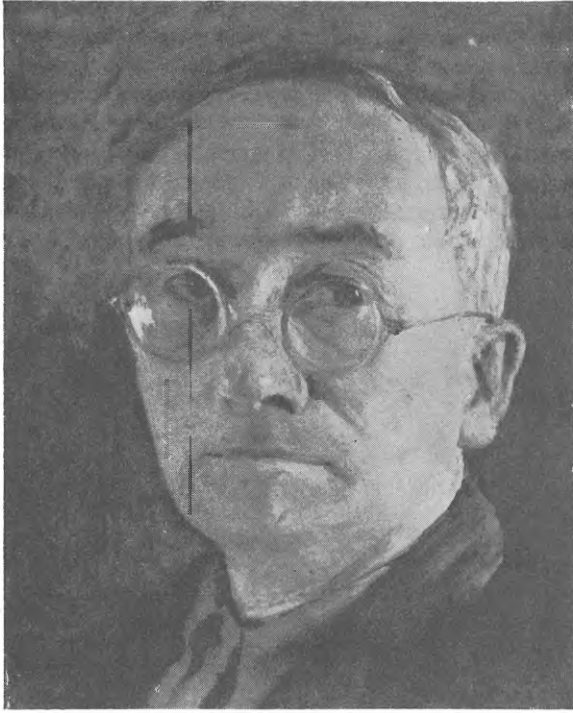
інших країнах світу, в тому числі й СРСР та Китаю. Наприкінці 1974 року три графічні праці Гніздовського були показані на виставці графічних творів 12 вибраних американських мистців у столиці Китаю Пекіні.

Р. М.

Дві мистецькі виставки в Нью-Йорку

Об'єднання Мистців Українців в Америці під проводом невтомного теперішнього голови Михайла Черешньовського започаткувало зимовий 1974-1975 сезон двома імпрезами: великою посмертною виставкою малярських праць Теодора Вацика і виставкою новіших малярських творів Мирона Левицького з Торонта. Обидві виставки мали для нас великий інтерес, хоч і кожна з них з цілком інших причин.

Т е о д о р В а ц и к , народжений 11 квітня 1886 року в Тернополі, вчився в 1904-1909 роках у краківській Академії Мистецтв, потім

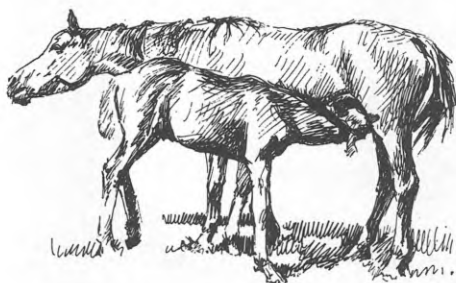
Теодор Вацук (1886-1968): "Автопортрет" (олія).

поглиблював свої малярські студії у Відні, Мюнхені, Венеції. Після Першої світової війни жив в Італії, потім на Закарпатті. В 1935-1942 жив і рідному Тернополі і згодом, аж до своєї смерти, 22 червня 1968, в баварському місті Пляттлінгу в Західній Німеччині, де й похований.

Велику частину свого життя Теодор Вацук перебув за кордоном. Його творчий шлях переривали дві війни, які кидали ним, як і багатьма іншими українськими мистцями, по різних країнах, де доводилося їм часто працювати в дуже невідрадних і важких умовах. Багато творів наших мистців-емігрантів пропало безслідно, часто із самим мистцем. Треба особливо радіти, що кривні мистця — Віра й Богдан Томкови, які сьогодні живуть у США, не тільки зберегли частину мистецької спадщини Теодора Вацика, передусім пізнішого періоду, але й дали змогу українській громаді з ними познайомитися, виставляючи праці Т. Вацика найперше у Філядельфії (в днях 14 — 22 вересня 1974) і потім у Нью-Йорку (29 вересня — 6 жовтня 1974). В 14 числі філядельфійських

Нотаток з мистецтва появився основніший ілюстрований нарис Дам'яна Горняткевича про творчість Теодора Вацика, який і дає змогу зберегти пам'ять про цього мистця і про його творчість.

Нью-Йоркська виставка Теодора Вацика охоплювала олійні картини (39), пастелі (15), акварелі (8) і рисунки (10). Теми його праць взяті з життя. Мистець порівняльно багато подорожував і його твори наче б життєві репортажі — віддзеркалення баченого й пережитого: портрети людей, що їх він зустрічав, сцени з побуту, краєвиди, квіти. Потрактовані вони реалістично, з деяким нахилом до імпресіонізму.

23.12.48
Т. Вацик

Теодор Вацик: "Кони" (рисунок, 1948).

Для сьогоднішнього глядача, що від кожного мистецького твору вимагає новизни, а то й сенсації, виставка Т. Вацика не була відкриттям. Його твори декому можуть здаватися перестарілими. Але панівна в нашому сторіччі вимога новості, як критерію вартості у мистецтві, виявляється все більше нестійкою. Базовані на цьому критерії наші градації вартостей уже сьогодні час починає немилосердно переставляти, роблячи часто з нових речей старі, й із старих — нові. У випадку Теодора Вацика коло ще не замкнулося. "Мода" ще не повернулася до того світу, в якому творив Теодор Вацик, але його твори, пройняті любов'ю, безпосередністю і невишуканою простотою, залишаться невід'ємною частиною процесів нашого новітнього мистецтва.

Мирон Левицький почав свій мистецький шлях десь у середині тридцятих років. В той час у Львові перебувало багато українських мистців з обох боків Збруча. Із своїм знанням і досвідом придніпрянські мистці принесли до Львова ентузіазм українського новітнього відродження, що в поєднанні з місцевим піднесенням пере-

Мирон Левицький: "Передмістя Тегерану" (олія).

творило Львів на важливий і динамічний мистецький центр. Прокинута національна свідомість, що намагалася проявити себе у всіх ділянках духовного життя, відродила ідею національного мистецтва. Ця ідея найвиразніше проявилася у графіці, точніше у книжковій графіці, та в іконографії, але й залишила свій тривалий і вплив і тавро на всьому нашому мистецькому процесі і ще й досі не цілком втратила свою наснагу і значення. У графіці національним вважали тоді повернення до джерел і зразків т. зв. українського барокко, до зразків нашої рукописної книги і до мотивів нашого народного мистецтва. В іконографії мистці шукали зразків і надхнення у візантійському мистецтві.

Такі тенденції чи настанови панували у довоєнному Львові, коли Мирон Левицький почав ставити там свої перші кроки. Не випадково він починав з книжкової графіки й іконографії. У тодішній зубожілій Галичині це були чи не одинокі ще ділянки, в яких український мистець мав ще деяке запотребування на своїй праці. Мирон Левицький не зміг оминати панівних мистецьких тенденцій тогочасного Львова. Він засвоїв собі стосовані в той час засади й засоби і формально і тематично, хоч і ніколи їх не перебирав живцем, вмюючи їх завжди перепустити через свою власну, типову йому візію стрункої легкості.

На своїй останній нью-Йоркській виставці Мирон Левицький показав 23 картини порівняльно великого формату і різної тематики: релігійні мотиви, сюжети й теми з української мітології й побуту, портрети, краєвиди. Але, як це з його найновіших картин можна бачити, тема для нього справа другорядна, вона йому радше править за претекст, щоб на її риштованні розв'язати малярську проблему. Навіть у такій картині, як "Демонстранти", яка сугерувала б тематичне заангажування мистця, М. Левицький зберігає спокій. Він не показує нам, хто це демонструє й за чим. Виглядає, що в цій картині його інтересували не так демонстранти, як жмут вертикальних форм, перетятих горизонтальними площами транспарантів, не пасії демонстрантів, тільки форми й барви, в яких ці пристрасті виливалися, не демонстрація тільки її символ.

Найбільше були заступлені на виставці краєвиди. З таких назв, як Юкатанське село, передмістя Бомбею, Сіямське село, як також сцени з Істамбулу, Мехіко, Бангкоку, Сінгапуру, Тегерану, Австралії, видно, що Левицький об'їхав усю земну кулю. Це йому, мабуть, допомогло, з одного боку, увести у своє малярство нові елементи, з другого, дозволило власними очима побачити нові явища і їх засвоєною азбукою описати й висловити. Цим Левицький підтвердив істину, що у мистецтві, як і в житті, кожна дорога добра, коли вона виходить з живої потреби, і що навіть позірні регіональні концепції, як це блискуче підтвердили нові мекіканські мистці, можуть вести до універсального мистецтва.

Яків Гніздовський

Між історією і політикою

Іван Лисяк-Рудницький, МІЖ ІСТОРІЄЮ Й ПОЛІТИКОЮ: СТАТТІ ДО ІСТОРІЇ ТА КРИТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ (Нью-Йорк — Мюнхен: в-во "Сучасність", 1973), 443 стор.

Поява збірки статей, есеїв, рецензій та інших писань Івана Лисяка-Рудницького не викликала, на жаль, належної уваги в українській еміграційній пресі, ні не знайшла покищо відповідної фахової оцінки з боку українських істориків і публіцистів. Проте ж, це дуже цікава й цінна збірка писань І. Лисяка-Рудницького за останніх п'ятдесят років його наукової та публіцистичної діяльності, що почалася в сорокових роках на рідних землях і продовжувалася згодом по різних українських осередках й університетських центрах Європи, США й Канади. Перегляд найрізноманітніших місцевостей, в яких автор писав поміщені в цій збірці статті й есеї, віддзеркалює в деякій мірі його життєвий шлях та академічне скитання. Можна тільки висловити подив і признання авторові, що зумів створити так багато в таких несприятливих умовах, а видавництву "Сучасність" за те, що видало ці писання в одному томі, зберегло їх для історії і зробило доступними для тих, що цікавляться українською проблематикою 19 та 20 сторіч.

При цій нагоді варто додати (особливо для молодших читачів) декілька рядків про самого автора. Іван Лисяк-Рудницький — син відомих галицьких політичних діячів, д-ра Павла Лисяка та Мілени Рудницької. Його можна вважати продуктом західноукраїнської демократичної течії між двома світовими війнами. Якщо йдеться про його освіту, то він належить саме до тієї цікавої генерації українських інтелектуалістів, яка виростала й формувалася у кліматі трьох культур та високошкільних систем — української, західноєвропейської та американської. Від декількох років Іван Лисяк-Рудницький є професором історії Сходу Європи та Росії в Альбертському Університеті в Едмонтоні, Канада.

І. Лисяка-Рудницького треба також зарахувати до тих, сьогодні все більш рідких, науковців, що мають зацікавлення й ерудицію в декількох ділянках суспільних наук — в історії, політиці, соціології та філософії — і вміють поєднати їх у своїй публіцистично-науковій праці. Ті з-поміж нас, що мали можливість протягом деякого часу слідкувати за виступами проф. І. Лисяка-Рудницького на різних наукових конференціях і з'їздах, пам'ятають його як багатогранного дискусанта, що

завжди має щось цікаве додати чи зауважити. Видана тепер збірка його статей та есеїв є, до речі, добрим показником цієї багатогранності автора. Крім праць на історично-політичні теми, читач знайде в ній також короткі розмови про українське барокко та про німецькі писання Івана Франка. Дехто, може, і вважатиме, що включення в цю збірку цих та деяких інших коротких рецензій та оглядів (наприклад, на книжку Івана Сагайди, що появилася на еміграції в Німеччині 1949 року) дещо послаблює загальне дуже позитивне враження, що його викликає ця збірка в читача. Декому з читачів було б також цікаво почути сьогоднішню думку автора про питання, що ними цікавився він 20 чи 25 років тому. Адже, в міжчасі появилися деякі нові праці, матеріяли й документи для даної тематики та й сам автор міг подеколи змінити свої погляди та міркування. Правда, все це здебільша справи технічного характеру і їх треба вважати цілком дрібними недоліками в цій цікавій та цінній книжці, що мала б знайти місце на книжковій полиці кожної освіченої української людини. До речі, хоч і більшість статтей у збірці І. Лисяка-Рудницького супроводжені відповідним апаратом — довідками, цитатами й посиланнями, проте ж, вони написані в легкому публіцистичному стилі, що робить ці писання доступними для ширшого кола читачів.

У збірках, що складаються із 25-річного наукового дорібку того чи іншого автора, часто бракує ясного тематичного пов'язання та конкретного проблемного фокусу. Збірка проф. І. Лисяка-Рудницького одначе саме цінна тим, що в ній наявне таке тематичне пов'язання та виразне наголошення декількох ширших та важливих проблем. Це: 1) проблематика розвитку української політичної та суспільної думки в 19 та 20 сторіччях і її вплив на наше національне та політичне відродження; 2) українські визвольні змагання в Першій та Другій світових війнах; 3) проблеми українського націоналізму та комунізму, як теж зв'язані з цими двома напрямками ширші питання інтелектуальної свободи, структури наших еліт, характеру нашого політичного проводу, суспільного правопорядку, взаємин з нашими сусідами тощо.

Декому може не сподобатися доволі критичний підхід автора до проблем українського націоналізму. Іншим читачам можливо якраз підходитимуть дещо консервативні та правопорядкові погляди проф. Івана Лисяка-Рудницького. Та, які б не були політичні погляди чи ідеологічні позиції кожного з нас, статті в цій збірці серйозні та об'єктивні, їх джерельні основи академічно обґрунтовані, їхня аналіза науково зріла й висновки оригінальні та стимулюючі.

Олег С. Федшин

ВАЛЕНТИН МОРОЗ ЗАЯВЛЯЄ, ЩО ВЧИНИТЬ СОБІ СМЕРТЬ, ЯКЩО ТЮРЕМНА ВЛАДА НЕ ЗМІНИТЬ СВОЄЇ НЕЛЮДСЬКОЇ ПОВЕДІНКИ

Нью-Йорк, (Пресова Служба ЗП УГВР). — Валентин Мороз продовжує голодівку і заявляє, що буде її вести до 1 січня 1975 року. Якщо до того часу тюремні власті не змінять свого нелюдського відношення до нього і не дозволять йому принаймні бути з іншими в'язнями у спільній камері та працювати, після 1 січня він заподіє собі повільну смерть.

Стан здоров'я Мороза катастрофічний, а умови, в яких він знаходиться, переходять межі уяви. Колись сильна широкоплеча, виспортована людина, важить тепер 52 кілограми, має сіро-жовті, розпухлі щоки і виглядає наче ходячі моші. Крім серйозної хвороби печінки, Мороз мав у міжчасі теж декілька серцевих приступів. Від двох місяців зонда, що його нею насильно годують, покривається кров'ю. Як признав один із тюремників, його ж колеги з тюремної обслуги обходяться з Морозом "гірше ніж звірі". Нелюдські знущання над Морозом та його подивугідна постава, зворушують навіть декого з тюремних властей.

У вівторок, 5 листопада, Валентина Мороза відвідала його дружина з його батьком і сином Валентином. Всупереч обіцянкам, тюремні власті не хотіли спочатку допустити до Валентина ані його дружини Раїси, ані малолітнього сина, а тільки батька, під умовою, що він буде переконувати Валентина припинити голодівку та покається. Коли ж батько відмовився від цього, тільки на настирливі домагання усіх трьох допустили теж дружину і сина до нього.

Побачення було одним кошмарем: дружині Валентина тюремники не давали говорити, затуляли їй уста, погрожували і вимагали, щоб вона говорила тільки по-російськи і "нічого політичного". Сина відривали насильно від батька при прощанні, викручували йому руки і пальці, бо боялися, щоб син не передав батькові якоїсь записки.

В міжчасі КГБ грозило Раїсі Мороз, що позбавлять її праці, викинуть з квартири, а то й заарештують, якщо вона звернеться за допомогою для свого чоловіка до людей та установ за кордоном. Останньо виключили її телефон.

Вістку про цю повну трагізму зустріч потверджено також з українського відділу "Голосу Америки".

ЛИСТ БАТЬКА МОРОЗА ДО БРЕЖНЄВА. ЗВЕРНЕННЯ РАЇСИ МОРОЗ ДО ГРОМАДСЬКОСТІ СВІТУ

Нью-Йорк, 9 листопада 1974 (Пресова Служба ЗП УГВР). — Зразу після побачення з Валентином Морозом у Владимірській тюрмі, 5 листопада 1974 р., його батько Яків Мороз, вислав листа до Брежнєва, а дружина Валентина, Раїса, звернулася з апелем до громадськості світу. Ось текст листа Якова Мороза:

"Шановний Леоніде Ільчу!

До Вас звертається батько політичного в'язня Володимирської в'язниці, Валентина Мороза. Вже п'ятий рік перебуває мій син у тій тюрмі. Я вже старий і мені тяжко їздити до нього на побачення. Тому я не бачив сина увесь цей час. Першого липня мій син оголосив голодівку, яка триває до сьогодні. Працівники КДБ і редактор газети "Радянська Волинь" приїхали до мене додому і наполегливо просили мене поїхати до сина і переконати його припинити голодівку.

Учора я бачив свого сина, а вірніше те, що від нього залишилося. Переді мною сидів скелет з опухлим лицем, з мішками під очима. Його годують штучно і, як він каже, зонд, який вводять у стравохід, уже давно виймають з нього закривавленим, — до такої міри у нього усе поранене. Усе це завдає йому жахливих страждань. Син розпочав голодівку за те, щоб його перевели з тюрми до табору, але побачивши його, я зрозумів, що тепер його вже не можна залишити у в'язниці, ані переводити до табору, — його життя тепер може врятувати лиш гарна лікарня і висококваліфікована медична допомога. Я не можу переконувати його припинити голодівку, бо припинення означатиме для нього смерть. Адже ніхто не обіцяє, що припинення голодівки покращить його становище, навпаки, начальство і далі вважає, що, не зважаючи на його жахливий стан, він повинен відбутися покарання призначене вироком у тому ж незмінному вигляді.

Я не розуміюся на політиці і мені важко зрозуміти за що суд покарав мого сина тюрмою на такий неймовірно довгий строк, що його тепер не під силу синові знести. Але якою тяжкою не була б його провина, суд не карав його смертним вироком. Прошу Вас від усього серця втрутитись у долю мого сина і зберегти йому життя, — адже Ви також маєте дітей і повинні мене зрозуміти — мій син повинен залишитися живий.

З пошаною до Вас і з великою надією.

6 листопада 1974 року .

Яків Мороз, колгоспник-пенсіонер."

Текст звернення Раїси Мороз наступний:

- Усім добрим і гуманним людям,
- Організації Міжнародної Амнесії,
- Міжнародному Червоному Хрестові,
- ПЕН-Клубові,
- Президентові США Форду,
- Прем'єр-міністрові Канади Трудо,
- Канцлеру Федеративної Республіки Німеччини Шмідту,
- Головам усіх держав, які втримують зв'язки з СРСР,
- Усім газетам і радіостанціям світу.

Мій муж, політичний в'язень, Валентин Мороз, одержав побачення з ріднею — у 128 день своєї голодівки. Як завжди, при розмовах були наглядачі, які постійно переривали нам, забороняючи говорити то одне то друге. Але було й щось нечуване у Володимирі: крім наглядачів, на побаченні був присутній кореспондент АПН. Мабуть із цієї причини побачення відбулося не у пустій і поганій кімнаті, але у голі з якоюсь обстановкою і телевізором. Не знаю, яку інформацію про Валентина Мороза має намір дати АПН, отже я хочу зробити це сама.

Валентин застрашаюче худий (52 кілограми при 175 сантиметрів). У нього опухле лице і мішки під очима. Він жалеться на болі серця. Але найбільші страждання спричинює йому зонд, при допомозі якого, починаючи від 12 дня голодівки, раз на добу його штучно годують. Цей зонд ранив стінки горла і стравохід. Коли його виймають — він цілий у крові. Болі, що їх Валентин спочатку мав тільки під час кормлення, тепер стали тривалі. Валентин майже безперервно напівпритомний. Проте час від часу він змушує себе вставати на ноги, бо боїться, що інакше вони атрофуються. І така сила у цього чоловіка, що на побачення його не принесли — він прийшов сам! Але ж якою твердою не була б людина, її фізичні можливості мають свої межі.

Тепер, щоб зберегти життя Мороза, необхідно його негайно помістити у лікарні і довго і дбайливо лікувати. А начальник тюрми каже, що, незалежно від того, чи Валентин продовжуватиме голодівку, чи її припинить, він залишиться у тюрмі. Це є рівнозначне смертному присудові. Мій муж це розуміє і прийняв таке рішення: він буде продовжувати голодівку ще два місяці, до 1 січня 1975 року. Якщо до того часу йому не вдасться вирватись з в'язниці, він знайде спосіб покінчити своє життя.

"1975 рік у тюрмі для мене не існує" — сказав він, і у мене немає сумнівів, що це своє рішення він виконає так само як і рішення про безперервну голодівку.

Невже ж можливо у теперішньому світі, щоб людина, якої уся вина — чотири журналістичні статті, названі судом антирадянськими — заплатила за це життям?

5 листопада 1974 року.

Раїса Мороз.^н

”ДРОТЯНИЙ КІСТЯК” ВЛАДИМІРСЬКОЇ ТЮРМИ

В американському щоденнику *Нью-Йорк Таймс* в числі від 9 листопада 1974 була надрукована стаття публіциста і члена ”Міжнародної Амнестії” Джері Лейбера такого змісту:

Нещодавно колишній радянський політичний в’язень виємігрував до Ізраїля. Він приніс таку вістку: ”Скажи їм тільки це: мене держать з божевільними. Вони створюють постійне пекло для мене. Намагаються довести мене до такого ж божевілья, як у тих, з якими мене замкнули. Я не могу дихати!”.

Це слова Валентина Мороза, молодого українського історика й націоналіста, який є напередодні смерти у Владимірській тюрмі біля Москви.

Людина, яка принесла вістку від Мороза, розповіла таке:

”Я бачив чимало дечого продовж моїх десяти років у тюрмі, але мені важко було уявити собі, що людину можна довести до такого стану. Це був Валентин Мороз. Його прізвище напевно відоме кожному українцеві. Українці за кордоном безсумнівно бачили його портрет. Але не вірте цим портретам тепер. Російські жандарми подбали про те, щоб ця людина із шуплявим обличчям та інтелігентними очима вже ніколи не стала подібною до себе.

”Виснажена постать у смугастому одягу рецидивіста, хвора й мертвобліда, нагадувала одну з жахливих фотографій ”ущіплених жертв Авшвіцу. В’язничне лахміття звисало на ньому, неначе на дротяному кістяку. На його висохлому черепі коротке щетинисте волосся, а зелениста пергаменова шкіра, страхітлива як у мумії, покривала його високе чоло й виразні щоки. А очі... ні, я не в силі передати того, що я бачив у його очах під час тієї короткої зустрічі”.

Мороз відбуває червертий рік тюрми із свого 14-літнього вироку, вже другого після 1965 року, коли то його, 29-літнього заарештували вперше під закидом антирадянської пропаганди. Його ”злочином” було те, що він критикував радянську державу.

Його карою були роки безконечних страхіть: його атакували й поранили кримінальні в’язні, його морили голодом і били тюремні сторожі, замикали його разом з божевільними, ізолювали два роки в камері-одиночці.

Він хворий на розлад крові й печінки, а дають йому такі медикаменти, які, як він побоюється, пошкоджують йому мозок. Першого липня він почав голодівку, заявляючи, що воліє смерть, ніж божевілья.

Вістку Мороза передано в світ, якого він ніколи не знав — у світ поза засягом таємної поліції, в якому людям вільно вірити у власну гуманність та висловлювати своє обурення на тортури, що їх зазнає Мороз і тисячі йому подібних не тільки в Радянському Союзі, але й у багатьох країнах, за те, що вони критикують політику їхніх урядів.

Розголос є важливою зброєю в їхній боротьбі за життя. Уряди, навіть тоталітарні, майже завжди реагують на солідарні протести із зовнішнього світу.

”Ми уцілилі, — сказав вигнаний Павел Літвінов, прибувши на Захід, — бо існує Захід і в ньому західня преса. Я прошу вас: пишiть більше про нас, думайте про нас і пам’ятайте, що ми терпимо за спiльні з вами iдеали, за iдеали волi та громадянських прав”.

Становище Мороза розпачливе. Повiдомлення та статтi по всьому свiтi можуть викликати повiнь телефонiв, телеграм i листiв — до Москви, Вашингтону i Владiмiрської тюрми. Преса має силу висувати, виявляти, нищити. Можливо, вона спроможна врятувати життя Мороза, який символiзує передсмертнi муки безчисленних iнших, а тодi врятувати також тих iнших.

РАДЯНСЬКИЙ АМБАСАДОР ПРИ ООН ВІДМОВЛЯЄТЬСЯ ГОВОРИТИ ПРО СПРАВУ ВАЛЕНТИНА МОРОЗА

Нью-Йорк (Комiтет оборони совєтських полiтичних в’язнiв). — Радянський амбасадор при Об’єднаних Нацiях, Якiв Малiк, вiдмовився прийняти американського iсторика, кол. дорадника президента Кеннедi, Артура Шлесiнджера, негрiтянського дiяча, основоположника Американської спiлки громадянських прав, Роджера Болдвіна i письменицю, члена головної управи Амнестi Интернешенел, Ровз Стайрон на розмову про стан здоров’я й ув’язнення українського iсторика Валентина Мороза.

У своєму листi до Малiка i Мартиненка (постiйного представника УРСР при ООН) вище згаданi дiячi висловили своє стурбування долею Мороза, i просили Малiка про розмову, щоб вияснити причини його ув’язнення i можливі порушення мiжнародних договорiв у цiй справi. Вони писали:

”Члени професiйних товариств, мiж ними Американське Iсторичне Товариство, членом якого є проф. Шлесiнджер, виявляють все зацiкавлення фактами довкола ув’язнення пана Мороза. У зв’язку з цим, ми бажаємо вияснення таких аспектiв справи:

1. Мороза засуджено на пiдставi його писань. Якщо це так, то на нашу думку, це може вказувати на порушення статтi 19 Унiверсальної декларацiї прав людини i статтi 19 Мiжнародного Пакту про громадянськi i полiтичнi права. Надзвичайно довгий реченець покарання тим більше нас турбує.
2. Суть писань Мороза вiдноситься до прав нацiональної меншости, її права на культурний розвиток. Якщо це так, то видвигнення цього на судi було б порушенням статтi 27 Мiжнародного Пакту про громадянськi i полiтичнi права.

3. Тюремний режим, що в його умовах Мороз перебуває від 1970 р., може привести його до поважного фізичного і ментального послаблення. Якщо це так, то є можливість що, адміністрація Владимирської тюрми не дотримується мінімальних стандартів прийнятих ООН і статті 7, Міжнародного Пакту про громадянські і політичні права.

4. Головно нас цікавить стан здоров'я пана Мороза. Яку лікарську допомогу він одержує і що робиться, щоб полегшити той стан що привів його до голодівки?"

Лист американських діячів був висланий до Маліка 28 жовтня 1974 р., а 4 листопада прийшла остаточна відмова зустрічі від представника місії УРСР, мовляв, "справа Мороза, це внутрішня справа СРСР".

В ТАБОРАХ І В'ЯЗНИЦЯХ СРСР ВІДБУЛАСЯ ГОЛОДІВКА ПРОТЕСТУ

Гельсінкі (УІС "Смолоскип"). — Тут одержано вістку про те, що по в'язницях і концтаборах СРСР відбулася 30 жовтня 1974 р. голодівка політв'язнів, в якій брало участь багато українців. Голодівку цю проголошено для відзначення Дня Політв'язня, а голодуючі в цей день вислали в різні органи СРСР заяви протесту.

Свої домагання політв'язні з'ясували в 10 точках, які подаємо за одержаним документом:

- 1 Звільнити в'язнів, які були засуджені на 25 років;
- 2 Звільнити в'язнів, які були засуджені за свої переконання;
- 3 Припинити переслідування людей інакше-думаючих;
- 4 Поліпшити харчування в тюрмах;
- 5 Зняти шкідливі роботи, які з'їдають швидким темпом здоров'я людини;
- 6 Полегшити листування з рідними і дозволити листування з-за кордону;
- 7 Дозволити вільний міжнародний доступ до політв'язнів;
- 8 Збільшити кількість продуктових передач;
- 9 Припинити вимоги розмовляти на загальному побаченні тільки російською мовою;
- 10 Дозволити звільненим політв'язням проживати на території своєї Батьківщини.

3 життя українців у світі

■

За почином чикагського Відділу Об'єднання Українців Америки "Самопоміч" і під проводом його голови д-ра Павла Турули відбулися в Чикаго в днях 1-3 листопада 1974 року Дні Української Книжки, поєднані з виставкою сучасної української продукції в діаспорі. Проходили ці Дні під протекторатом новоствореного Українського Книжкового Центру, що його очолює ред. Микола Денисюк. Спонзорами, крім ОУА "Самопоміч", були Український Літературний Фонд ім. Івана Франка під проводом проф. Адама Антоновича та Товариство Українських Бібліотекарів Америки, що його репрезентував д-р Роман Верес.

Відкриття Днів Української Книжки і влаштованої в їх рамках виставки із понад трьома десятками стендів окремих еміграційних видавництв відбулося в п'ятницю 1 листопада 1974. Провів його голова ініціативного й організаційного комітету д-р П. Турула. У виголошеній з цього приводу доповіді на тему "Українська книжка й еміграція" ред. Богдан Кравців, нав'язуючи до 400-річчя українського книгодрукування, підкреслив постійний зріст української книжкової продукції в діаспорі. У своїх висновках він висловив konieczність започаткування постійної реєстрації еміграційної книжкової продукції і зорганізування потрібного для цього осередку, випрацювання й устійнення напрямних української книжкової політики в діаспорі і створення центральної українознавчої бібліотеки. Це мало б статися, на його думку, в рамках Гарвардського Українського Наукового Інституту, який диспонує для цього і потрібними людськими й матеріяльними засобами, і обіцяним йому місцем для книжкових фондів на яких триста тисяч одиниць. Відкриття виставки й доповідь ред. Б. Кравцева були попереджені інтерв'ю із ним на радіовисиланні Степана й Люсі Самбірських про сучасний стан книжкової продукції і зв'язані з цим актуальні завдання української еміграційної громади.

На виставці української книжки, що відбувалася в гарній просторій аудиторії новозбудованого Собору св. Володимира й Ольги і тривала три дні, вірзилися стенди з виданнями Українського Католицького Університету в Римі, оо. Василян в Римі, Миколи Денисюка з Чикаго, "Прологу" й "Сучасности" з Мюнхену, видавництв Українського Визвольного Фронту, Об'єднання Працівників Літератури для дітей і молоді, "Смолоскипу" й ОДВУ та інших. На жаль, здебільша з різних технічних причин, не змогли взяти участі у виставці деякі з важливіших видавництв, як НТШ, "Свобода" й УНСоюз, "Дніпрова Хвиля" з Мюнхену. Виставка показала справді імпозантний зріст і розвиток українського книгодрукування в діаспорі.

*Виставка української книжки в Чикаго:
стенди "Прологу" й "Сучасности" та В-ва
М. Денисюка*

В рамках Днів Української Книжки був улаштований в суботу 2 листопада 1974 літературний вечір Богдана Кравцева для відзначення його 70-річчя. Проводила вечором Уляна Терлецька. Доповідь з розглядом творчости Б. Кравцева, як поета, прочитав проф. Богдан Рубчак (друкована в цьому числі *Сучасности* п. н. "В колі Хорса"). Спогад про зустрічі з поетом читав д-р П. Турула. Вірші з друкованих збірок читали Дмитро Грушецький, Любов Коломиєць і Рома Турянська і на закінчення цикл віршів із недрукованої збірки "Строфи і станси" прочитав Б. Кравців. Відбувався вечір в аудиторії Катедри св. о. Миколая.

Завершенням Днів Української Книжки був відбутий у неділю 3 листопада в аудиторії Собору св. Володимира й Ольги при численній участі гостей панель на тему "Сьогочасна українська книжка". Модератором панелю був проф. Василь Маркусь. Участь у панелі взяли: ред. Б. Кравців, який подав головні думки й висновки своєї суботньої доповіді, Роман Завадович — про дитячу літературу, ред. Микола Денисюк — про свій досвід видавця і книгаря, керівник Українського

Національного Музею в Чикаго д-р Роман Верес — про актуальні питання української еміграційної бібліографії та Оксана Роздольська і Дмитро Грушецький, як читачі, про свої враження й дезидерати до авторів і видавців. В широкій дискусії над доповідями, що в ній взяли участь, крім модератора й панелістів, також слухачі із залі, заторкнено низку цікавих прикладів і фактів з видавничого і читацького досвіду. Зокрема підкреслювали дискусанти майже повну відсутність літературної критики, яка б оцінювала критично, з мистецького і речевого погляду нові літературні твори й видання.

Повідомлення

У зв'язку з реорганізацією видавничої діяльності середовища ЗП УГВР, місячник *Український самостійник* буде появлятися квартално, починаючи від січня 1975 року.

Дотеперішніх співробітників *Українського самостійника*, які бажали б друкувати свої статті у нашому місячнику, запрошуємо до співпраці на сторінках *Сучасности*, а читачів *Українського самостійника* просимо передплачувати наш журнал. Рівночасно читачам нашого журналу пропонуємо стати також передплатниками кварталника *Український самостійник*.

Видавництво і редакція *Сучасности*

ПРЕСОВИЙ ФОНД СУЧАСНОСТИ

Проф. Юрій Луцький з Торонтського Університету склав 50.00 дол. на пресовий фонд *Сучасности* замість квітів на могилу його доброї співробітниці сл. п. Олени Флорук, яка згинула в катастрофі фунікулера в Норвегії. Пропонує створити постійний Пресовий Фонд *Сучасности*.

Видавництво й Редакція щиро дякують за пожертву і започатковують оцим запропонований Пресовий Фонд.

З ОСТАННЬОЇ ХВИЛИНИ

Під час друкування останнього аркушу цього числа нашого журналу наспіла вістка про те, що Валентин Мороз припинив голодівку 22 листопада 1974 року, після того, як його перевели до камери з іншим політичним в'язнем.

Дальші інформації подамо в наступному числі *Сучасности*.

Редакція

Зміст:

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Богдан Кравців*: Нові станси.
- 7 *Олекса Ізарський*: Полтава (V).
- 22 *Святослав Гординський* (переклад): З поезій Шарля Бодлера.
- 24 *Ірина Макарик*: Лютість та інші вірші.
- 26 *Богдан Рубчак*: В колі Хорса.
- 56 *Аркадія Оленська-Петришин*: Український Інститут Модерного Мистецтва в Чикаго.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 62 *Юрій Лавріненко*: На початках Українського Відродження (IX).
- 79 *Анна-Гая Горбач*: Між українцями Румунії (I).

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 86 *Богдан Цимбалістий*: В полоні минулого.
- 101 *Михайло Сосновський*: Конференція про сучасну Україну.

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

- 106 *А. Левітін-Краснов*: В обороні Української Католицької Церкви.
- 109 *Р. К.*: Міжнародна хроніка.

З МИСТЕЦЬКОЇ ХРОНІКИ

- 111 *Р. М.* Яків Гніздовський в Нью-Орлінсі.
- 112 *Яків Гніздовський*: Дві мистецькі виставки в Нью-Йорку.

РЕЦЕНЗІЇ, КРИТИКА

- 117 *Олег Федишин*: Між історією й політикою.

119 ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 125 З життя українців у світі.

Адреси наших представників

Австралія: Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046

Аргентина: Cooperativa de Credito
"Renacimiento"
(para "Suchasnist")
Maza 144
Buenos Aires

*Велико-
британія:* Mr. S. Wasylko
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 165, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschiikon

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ

місячника «СУЧАСНІСТЬ»

на 1974 рік

одно число: річно:

Австралія	1.—	10.—дол.
Австрія	30.—	300.—шил.
Англія	0.50	5.—фун.
Аргентина	2.00	20.—пез.
Бельгія	75.—	750.—бфр.
Бразилія	2.—	20.—н. круз.
Венесуеля	2.—	20.—ам. дол.
Голляндія	5.—	50.—гул.
Канада	2.—	20.—к. дол.
Німеччина	4.—	40.—нм
США	2.—	20.—ам. дол.
Франція	7.—	70.—ффр.
Швейцарія	6.—	60.—шфр.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 8. — дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу, виготовляти їх обов'язково на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Чеки, виготовлені на «Сучасність» чи на окремі прізвища працівників нашого вид-ва, утруднюють і деколи унеможливають їхню реалізацію.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.

8 München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.

8 München 2, Promenadeplatz

Kto Nr.: 22/20457

Postscheckkonto: PSchA München

Kto Nr.: 22278-809

НОВІ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТІ"

З СЕРІЇ: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА БІБЛІОТЕКА

МИКОЛА СКРИПНИК

СТАТТІ Й ПРОМОВИ З НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ

Упорядкував Іван Кошелівець. Мюнхен, 1974. 272 стор.
Обкладинка Якова Гніздовського.

Другий том студії Івана Кошелівця про Миколу Скрипника (1872-1933), провідного радянського діяча, наркома освіти в 1927-1933 роках і заст. голови Раднаркому в 1933 році. До книжки увійшли важливіші писання М. Скрипника про обстоювану ним розв'язку національного питання.

Ціна 7.00 дол.

ІВАН БАКАЛО

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ЛЕНІНА

Мюнхен, 1974. 212 стор.

Остання праця померлого 1972 року українського еміграційного економіста й історика Івана Бакала з аналізою ленінської національної політики, почавши від встановлення радянської влади через період централізованої держави і диктатури Сталіна аж до теперішнього колективного керівництва КПРС. В додатках надрукована бібліографія його праць.

Ціна 6.50 дол.

АНАТОЛЬ КАМІНСЬКИЙ

МІЖ ДВОМА РЕВОЛЮЦІЯМИ

Від селянської революції минулого
до робітничої революції майбутнього

Мюнхен, 1974. стор. 216

Нова книжка есеїв А. Камінського, автора книжки з історії української політичної думки *На новому етапі* (1965), студій про актуальні питання революції *За сучасну концепцію української революції* (1970) і *Динаміка визвольної боротьби*. (1973).

Ціна 6.50 дол.